

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTUTRA MƏRKƏZİ

“Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisəyə investisiyaların statistik tədqiqi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Allahverdiyev Anar Aydın

BAKİ – 2020

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d.,dos.Əhmədov Fəriz Saleh
_____ (imza)
“__” _____ 2020 –ci il

“Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisəyə investisiyaların statistik tədqiqi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060406 - Statistika

İxtisaslaşma: Müəssisələrin statistikas

Qrup: 702

Magistrant:

Allahverdiyev Anar Aydın

_____imza

Elmi rəhbər:

i.e.n.,dos. Cabbarova Aynur İmran

_____imza

Proqram rəhbəri :

i.ü.f.d.,dos.Hümbətova Suqra İnqilab

_____imza

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

_____imza

BAKİ – 2020

Elm andı

Mən, Allahverdiyev Anar Aydın oğlu and içirəm ki, “Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisəyə investisiyaların statistik tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısını əks etdirməklə yazmışam.

BAZAR İQTİSADIYYATI ŞƏRAİTİNDƏ MÜƏSSİSƏYƏ İNVESTİSİYALARIN STATİSTİK TƏDQIQI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya fəaliyyəti istənilən dövlətin iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya dövlətin iqtisadi artımına, əhalinin məşğulluğuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsaslandığı bazanın zəruri elementidir. Ona görə də müəssisələrə effektiv investisiya qoyuluşu ilə bağlı problem həmişə aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaların statistik öyrənilməsinin məqsədi investisiyalar statistikasının nəzəri aspektlərini araşdırmaq, investisiyaya aid göstəricilərin hesablanması metodikasını öyrənmək və Azərbaycan Respublikasında müəssisələrə qoyulan investisiyaları statistik təhlil etməkdən ibarətdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaları statistik tədqiq etmək üçün qruplaşdırılma, cədvəl və qrafik, orta, nisbi kəmiyyətlər, indekslər, korrelyasiya-reqressiya, zaman sıralarının analitik göstəriciləri və s. metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını investisiyaya aid iqtisadi ədəbiyyatlar, müəssisələr, o cümlədən investisiya statistikasına aid dərsliklər, tədqiqatlar, iqtisadi jurnallardan məqalələr, elektron resurslar və DSK –nin rəsmi məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Azərbaycan Respublikasında investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün kifayət qədər informasiyanın olmaması tədqiqatın mədudiyyətləri hesab edilir.

Tədqiqat elmi yeniliyi və praktiki nəticələri:

- Azərbaycan Respublikasında müəssisələrə xarici və daxili investisiyaların dinamikası və quruluşu statistik tədqiq edilmişdir;
- Ölkəmizdə əsas kapitala investisiyalar və ÜDM arasındakı əlaqə korrelyasiya-reqressiya metodu ilə statistik tədqiq edilmişdir;
- Müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbulu və investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı investisiya menecmentində istifadə edilə bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaların statistik təhlili üzrə formalaşdırılmış yanaşma investisiya statistikasına üzrə tədris proqramlarının, mühazirələrin və s. hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Bazar iqtisadiyyatı, investisiya, statistik təhlil

STATISTICAL STUDY OF INVESTMENTS IN THE ENTERPRICE IN A MARKET ECONOMY

ABSTRACT

Relevance of the study: In a market economy, investment is important in the economy of any country. Investment has a significant impact on the economic growth of the State, employment and is an essential element of the basis on which the economic development of society is based. Therefore, the problem of effective investment in enterprises is always relevant.

Objective of the study: Purpose of statistical studies of investments in enterprises in a market economy is to study the theoretical aspects of investment statistics, study the methodology for calculating investment indicators and conduct statistical analysis of investments in enterprises in the Azerbaijani Republic.

Methods used in the study: To statistically examine investments in enterprises in the market economy grouping, tables and graphs, averages, relative values, indices, correlation-regression, time series analytical indicators and other methods were used.

The research database consists of economic literature on investment, enterprises, including textbooks on investment statistics, research, articles from economic journals, electronic resources and official information of the GSC.

Research restriction: The lack of sufficient information to assess the effectiveness of investment projects in the Republic of Azerbaijan is considered a restriction of research.

Research on scientific innovation and practical results:

- The dynamics and structure of foreign and domestic investment in enterprises in Azerbaijan have been studied statistically;
- The ratio of fixed investment to GDP in our country was studied statistically by means of correlation-regression analysis
- Areas for improving the efficiency of enterprises' investment activities have been identified.

Areas where results can be used: The framework and the results of the study can be used in investment management to inform management decisions and assess the effectiveness of investment projects. The approach to statistical analysis of investments in enterprises in a market economy can be used in the preparation of curricula and lectures on investment statistics.

Key words: Market economy, investment, statistical analysis

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR:

ABŞ Amerika Birləşmiş Statları;

AYİB Avropa Yenidənqurma və İnkişafı Bankı;

BVF Beynəlxalq Valyuta Fondu;

BYİB Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı;

MHS Milli hesablar Sistemi;

ÜDM Ümumi daxili məhsul;

Sek. Sektor

MÜNDƏRİCAT:

	GİRİŞ.....	8
I FƏSİL	MÜƏSSİSƏYƏ İNVESTİSİYALAR STATİSTİKASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ.....	11
1.1	İnvestisiya anlayışı, müəssisələrdə investisiya fəaliyyətinin formalaşması və onun səciyyəvi cəhətləri.....	11
1.2	Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin statistik tədqiqinin əhəmiyyəti.....	18
1.3	Müəssisələr statistikasında investisiyaları xarakterizə edən göstəriciləri sistemi.....	23
II FƏSİL	MÜƏSSİSƏLƏRƏ İNVESTİSİYALARIN SON NƏTİCƏLƏRİNİN VƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ METODLARI.....	28
2.1	Kapital qoyuluşu və onların son nəticələrinin təhlili metodları	28
2.2	İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və təhlili metodları.....	39
III FƏSİL	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜƏSSİSƏLƏRİN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏDQIQI VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ.....	51
3.1	Azərbaycan Respublikasında müəssisələrə daxili və xarici investisiyaların dinamikasının və quruluşunun statistik tədqiqi....	51
3.2	Azərbaycan Respublikasında əsas kapitalla investisiyaların statistik tədqiqi.....	57
3.3	Müəsisələrin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri.....	66
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	73
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	76
	Cədvəllərin siyahısı.....	79
	Şəkillərin siyahısı.....	81

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Ölkə iqtisadiyyatında bazar iqtisadiyyatının formalaşmasının mühüm xüsusiyyətlərindən biri investisiya fəaliyyətinin inkişafıdır. Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” 13 yanvar 1995-ci il tarixli 952 nömrəli qanuna görə “investisiya fəaliyyəti investorların investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərinin məcmusudur”.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya fəaliyyəti həm ayrıca götürülmüş bir müəssisə və ya şirkət çərçivəsində, eyni zamanda bütövlükdə dövlət üzrə öyrənilir. İnvestisiya fəaliyyəti istənilən dövlətin iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnvestisiya dövlətin iqtisadi artımına, əhalinin məşğulluğuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və cəmiyyətin iqtisadi inkişafının əsaslandığı bazanın zəruri elementidir. Ona görə də müəssisələrə effektiv investisiya qoyuluşu ilə bağlı problem həmişə aktualdır.

İnvestisiya fəaliyyəti istənilən bir müəssisənin də fəaliyyətinin ən vacib aspektlərindən biridir. Müəssisələrdə əsas kapitalla investisiya tələbinin səbəbləri mövcud olan maddi texniki bazanın yenilənməsi, istehsalın həcmının artırılması, eyni zamanda yeni fəaliyyət növlərinin inkişaf etdirilməsidir. İnvestisiyaların statistik öyrənilməsi investisiyaların həcmnin, quruluşunun və dəyişmə tempinin, eyni zamanda investisiya fəaliyyətinin intensivliyinin və investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi kimi problemlərin həllinə yönəldilmişdir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaların statistik öyrənilməsi isə təkcə investisiyaların dinamikasını, istiqamətinə və istifadə mənbələrinə görə quruluşunu qiymətləndirmək deyil, eyni zamanda müxtəlif məqsədlər üzrə investisiyalardan istifadənin nəticələrini və onların elmi – texniki inkişafa təsirini müəyyənləşdirmək və təhlil etmək məqsədi daşıyır.

İnvestisiya fəaliyyətinin kompleks iqtisadi - statistik öyrənilməsi həm onun ayrı-ayrı tərəflərinin və aspektlərinin hərtərəfli xüsusiyyətlərini, həm də ümumi meyllərinin müəyyən etməyə və qiymətləndirilməyə imkan verir. Bütün yuxarıda

göstərilənlər tədqiqat işi üçün seçilmiş mövzunun aktuallığını şərtləndirir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Azərbaycan Respublikasında S.M.Yaqubov, A.C.Məmmədov, R.Ş.Məmmədov, O.Q.Məmmədli, S.Z.İsayev tərəfindən yazılmış elmi əsərlər investisiya fəaliyyətinin iqtisadi-statistik təhlilinin konseptual əsaslarının formalaşmasında mühüm metodoloji əhəmiyyətə malikdir. İnvestisiya ilə bağlı problemlərin iqtisadi-statistik təhlilində Л. К. Агаева, Д.В.Дзизинская, С.Д.Ильенкова, П.А.Макарова, А.М.Марголин, И.И.Елисеева, М.М.Юзбашев, В.М..Гусаров və sairə xarici alimlərin əməyi olmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaların statistik öyrənilməsinin məqsədi investisiyalar statistikasının nəzəri aspektlərini araşdırmaq, investisiyaya aid göstəricilərin hesablanması metodikasını öyrənmək və Azərbaycan Respublikasında müəssisələrə qoyulan investisiyaları statistik təhlil etməkdən ibarətdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaların statistik öyrənilməsi adlı tədqiqat işinin əsas **vəzifələrində** aşağıdakılar daxildir:

- İnvestisiyaların iqtisadi mahiyyətini, müəssisələrdə investisiya fəaliyyətinin formalaşması və səciyyəvi cəhətlərini müəyyənləşdirmək;
- Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin statistik tədqiqatının əhəmiyyətini araşdırmaq;
- İnvestisiya statistikasının əsas göstəricilərinin hesablanması metodikasını öyrənmək;
- Müəssisələrə investisiyaların son nəticələrinin və səmərəliliyinin təhlili metodlarını araşdırmaq;

Azərbaycan Respublikasında müəssisələrə xarici və daxili investisiyaların dinamikası və quruluşunu statistik təhlil etmək.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın obyekt Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin investisiya fəaliyyətidir. Tədqiqatın predmetini bazar iqtisadiyyatı şəraitində prioritet əhəmiyyətə malik olan müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin statistik təhlili və onun kəmiyyət xüsusiyyətlərinin

müəyyən edilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın metodları: Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaları statistik tədqiq etmək üçün qruplaşdırılma ,cədvəl və qrafik, orta ,nisbi kəmiyyətlər, indekslər, korrelyasiya-reqressiya, zaman sıralarının analitik göstəriciləri və s. metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını investisiyaya aid iqtisadi ədəbiyyatlar, müəssisələr, o cümlədən investisiya statistikasına aid dərsliklər, tədqiqatlar, iqtisadi jurnallardan məqalələr, elektron resurslar və Az.DSK–nin rəsmi məlumatları təşkil edir.

Tədqiqatın mədudiyyətləri: Azərbaycan Respublikasında investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün kiyafət qədər informasiyanın olmaması tədqiqatın məhdudiyyətləri hesab edilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasında müəssisələrə xarici və daxili investisiyaların dinamikası və quruluşu statistik tədqiq edilmişdir;
- Ölkəmizdə əsas kapitala investisiyalar və ÜDM arasındakı əlaqə korrelyasiya-reqressiya metodu ilə statistik tədqiq edilmişdir;
- Müəsisələrin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri, əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbulu və investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı investisiya menecmentində istifadə edilə bilər.Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaların statistik təhlili üzrə formalaşdırılmış yanaşma investisiya statistikasına üzrə tədris proqramlarının, mühazirələrin və s. hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. MÜƏSSISƏYƏ İNVESTİSİYALAR STATİSTİKASININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

1.1. İnvestisiya anlayışı, müəssisələrdə investisiya fəaliyyətinin formalaşması və onun səciyyəvi cəhətləri

Bazar iqtisadiyyatının mühüm məsələlərindən biri ölkədə investisiya mühitinin əlverişli şəkildə formalaşdırılması, onun təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsidir. Belə ki, iqtisadi artımın, istehsalın, kapitalın quruluşunun bazarın dəyişən konyunkturuna uyğunlaşdırılması, ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsi və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi ilə əlaqədar bir sıra sosial-iqtisadi vəzifələrin həyata keçirilməsi investisiyaların həcmindən, onun vəziyyətindən və davamlı olmasından asılıdır.

İnvestisiya (latın dilində *Investire*) - mənfəət və yaxud müsbət sosial nəticə əldə etmək üçün sahibkarlıq və digər fəaliyyət subyektlərinə kapital qoyuluşudur və onlar hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinin maliyyələşdirilməsinə istiqamətləndirilir (Гуртов В.К., 2002).

“İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda (13.01.1995-ci il tarixli) investisiyalar belə xarakterizə edilir: “investisiya – gəlir(mənfəət)və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyə vəsaitlərindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir” (Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunu? 1995.).

İqtisadi ədəbiyyatlarda investisiyaya, sahibkarlıq subyektlərinə investisiya qoymaqla, istehlakın gələcəkdə daha dolğun ödənilməsi üçün ani istehlakın faydalarından imtina aktı kimi baxılır. Məzmun baxımından daha dərin olan bu tərif investisiya qoyuluşu anlayışının iki aspektini - xərclənən kapitalı və nəzərdə tutulan nəticəni əldə etməyə imkan verən kapitalı birləşdirdirir (Елисеева И.И., Юзбашев М. М. 2004).

Bu aspektlərin ölçülməsi isə investisiyaların iqtisadi qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsinin əsasında durur.

İnvestisiya haqqında qərar qəbul edərkən ani istehlakın rədd edilməsinin "qiymətini" müəyyən etmək vacib hesab olunur.İstehsalın inkişafına investisiya qoyarkən investor istənilən nəticə ilə maraqlanmır. İnvestisiya nəticəsində əldə edilən kapital artımı ona görə kifayət qədər olmalıdır ki:

- 1) investorun şirkətin mövqeyindən minimal dərəcədə məqbul olan tələblərini ödəməlidir;
- 2) qarşıdakı dövrdə inflyasiyadan gələn itkiləri kompensasiya etməlidir;
- 3) əvvəlcədən bilinməyən mənfi hallara görə gəlirin müəyyən hissəsinin mümkün itkisi riskinə görə investoru mükafatlandırmaq.

Bütün deyilənlər investorun iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına qoyduğu vəsaitlərin iqtisadi səmərəliliyi səviyyəsinə dair özünəməxsus normativ tələblərini formalaşdırır (Гусаров В. М., 2001).

İnvestisiyaların iqtisadi mahiyyətini dərk etmək üçün onların tərkibinə müxtəlif formalarda kapitalın daxil olduğunu bilmək lazımdır.İnvestisiyaların tərkibinə cəlb edilmiş vəsaitlər (səhmlər) şəklində pul vəsaitləri, borc vəsaitləri, şəxsi vəsaitləri, həmçinin konkret maddi -əşya formasında elementlər(məsələn, bina, tikili, avadanlıq, intellektual qiymətlilər, sahibkarlıq subyektlərinin yaradılması(inkişafı,modernləşdirilməsi)üçün investisiya prosesinin iştirakçılarına verilmiş mülkiyyət hüquqları)daxildir. Bütün hallarda, investisiyalar xərc xarakteristikası daşıyır (Гуртов В.К.,2002).

İnvestisiyalar-iqtisadiyyatın bütün sahələrinin əsas kapitalının təkrar istehsalının genişləndirilməsinə istiqamətləndirilmiş əmək, maddi , eyni zamanda pul ehtiyatları xərclərinin məcmusudur. Milli iqtisadiyyatımızda investisiya nisbətən yeni bir termindir. İnzibati-amirlik sistemində bu terminin əvəzinə "ümumi kapital qoyuluşları"anlayışından istifadə edilirdi ki, bu da yalnız əsas fondların (kapitalın)təkrar istehsalına və təmirinə yönəldilən bütün xərcləri nəzərdə tuturdu. Lakin investisiya daha geniş məzmunu malik termindir. O,"kapital qoyuluşları" terminin mahiyyətinə uyğun olan real investisiyalar ilə yanaşı,"maliyyə"(portfel)investisiyalarını da (səhmlərə, istiqrazlara və başqa qiymətli kağızlara qoyulan investisiyaları) əhatə edir (Гусаров В.М.,2001).

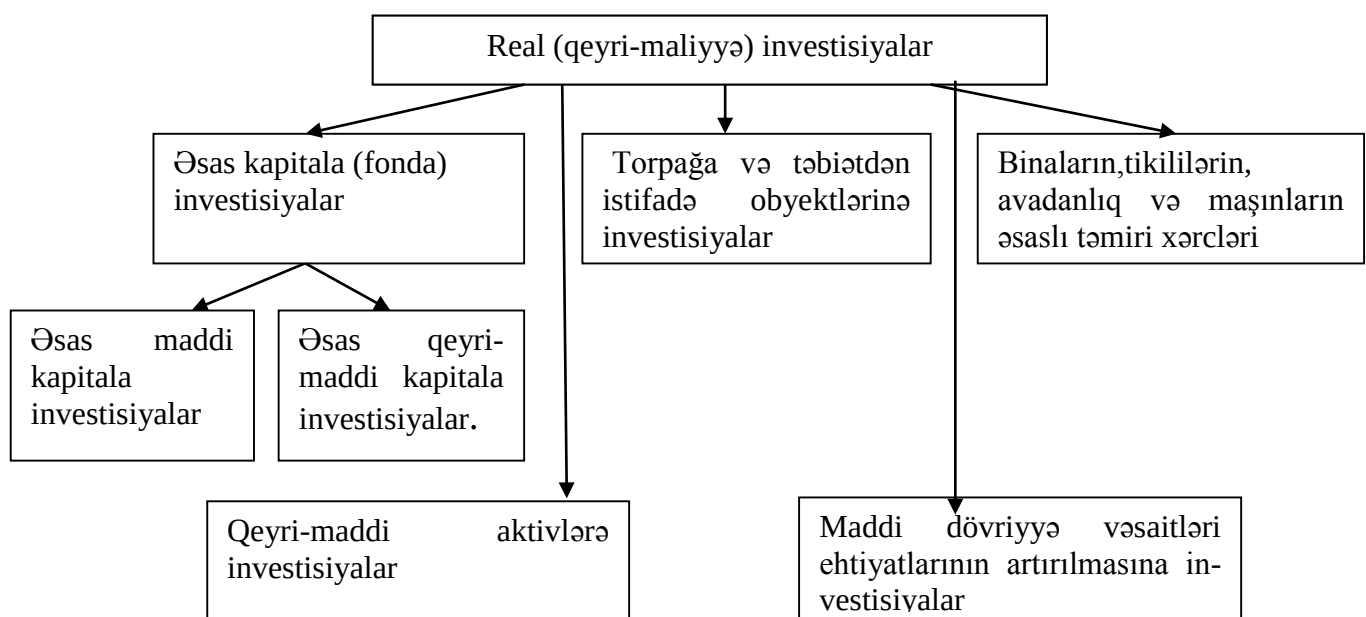
Deməli, kapital qoyuluşu investisiya qoyuluşunun tərkib hissəsidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya əsasən xüsusi kapital yığımı şəkilində nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, yığım qanunlarının təhlil edilməsinin başlanğıcını D.Rikardo və A.Smit qoymuşdur. Onlar bunu əsasən fərdi kapitalın təkrar istehsalı prosesinin üzərində təhlil etmişdilər. Yığım nəzəriyyəsinin inkişafının əsas mərhələsi C.M.Keynsin iyirminci əsrin 20-ci-30-cu illərində çap edilmiş əsərləri ilə bağlıdır. Bu əsərlərində C.M.Keyns əsas makroiqtisadi göstəricilər arasında (məsələn, milli gəlir və onun istehlaka və investisiyaya istiqamətləndirilən hissələri, əməkhaqqı və mənfəət və s.) qarşılıqlı əlaqələri təhlil etmişdir.

C.M.Keyns əsas makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasını təhlil etməklə, yığımın necə əmələ gəlməsi və istifadə edilməsi mexanizmini, onun investisiya proseslərinə təsirini göstərmişdir.

Müəssisələr statistikasında investisiyaların tərkibi bir neçə istiqamətdə qruplaşdırılır. İqtisadi aktivlərin növlərinə görə investisiyalar real (qeyri- maliyyə) və maliyyə investisiyalarına ayrılır. Real (qeyri-maliyyə) investisiyalara aşağıdakılar daxildir:

Şəkil 1: Real (qeyri-maliyyə) investisiyalarının tərkibi

Mənbə: Məmmədli O.Q. və başqaları, 2011, ədəbiyyatın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əsas qeyri-maddi kapitalla investisiyalara fəaliyyət göstərən müəssisələrin binalarının və tikililərinin genişləndirilməsinə, avadanlıq və maşınların yenilənməsinə, texniki baxımdan yenidən qurulmasına yeni tikintiyə, çoxillik əkmələrin, mal-qaranın əldə edilməsinə və sairəyə sərf edilən xərclər daxil edilir.

Fəaliyyət göstərən müəssisələrin genişləndirilməsi xərclərinə müəssisədə əlavə istehsal gücü yaratmaq üçün onun ərazisində əlavə sexlərin, obyektlərin yaradılmasına, eyni zamanda müstəqil balans olacaq filialların inşası xərcləri daxildir.

Fəaliyyət göstərən müəssisələrin yenidən qurulması xərclərinə elmi-texniki tərəqqi əsasında mövcud istehsalın və sexlərin yenilənməsi xərcləri daxildir.

Fəaliyyət göstərən müəssisələrin texniki baxımdan yenidən qurulması xərcləri dedikdə ayrı-ayrı istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin yüksəltmək məqsədilə həyata keçirilən kompleks tədbirlərə xərclər başa düşülür.

Yeni tikinti xərcləri dedikdə, yeni sahələrdə yeni tikililərin və binaların inşasına xərclər nəzərdə tutulur.

Əsas qeyri-maddi kapitalla investisiyalara təcrübə-konstruktor işlərinin, proqram məhsullarının yaradılmasına və əldə edilməsinə sərf edilən xərclər daxil edilir. Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalara patentlərin, lisenziyaların, müəllif hüquqlarının əldə edilməsinə həmçinin ticarət nişanlarının işlənməsinə sərf edilən xərclər aiddir.

Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının artırılmasına investisiyalar istehsalat ehtiyatlarının, əmtələrin və hazır məhsulun, bitməmiş istehsalın dəyərinin dəyişməsi daxildir.

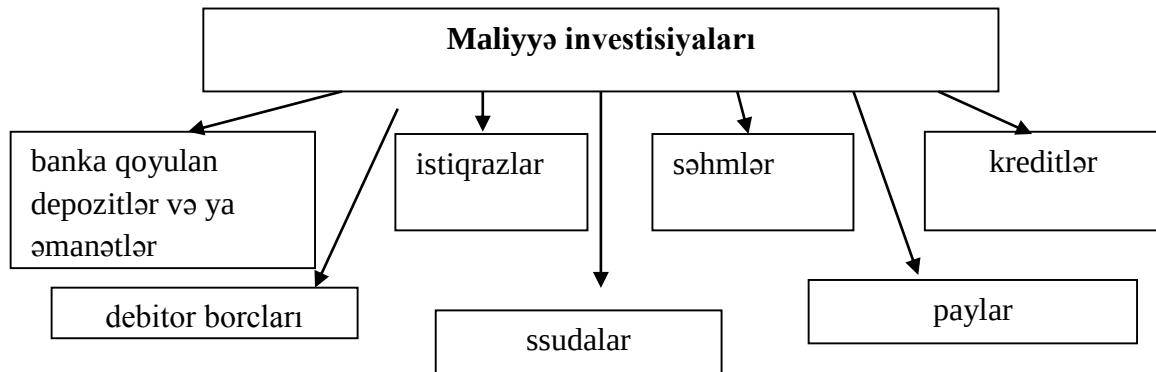
Binaların və tikililərin əsaslı təmiri xərclərinə köhnəlmiş detalların və konstruksiyaların əvəz olunması xərcləri daxildir.

Avadanlıq və maşınların əsaslı təmirinə, təmirin elə növü aid edilir ki, bu zaman aqreqat əvvəlcə bütün sökülür, onun köhnəlmiş hissələri və detalları dəyişdirilir, sonra onlar yığılır və sınaqdan keçirilir.

Maliyyə investisiyaları hüquqi şəxslərlərin kapitalının dövlətin və müəssisələrin buraxdığı istiqrazların, səhmlərin və başqa qiymətli kağızların

əldə edilməsinə qoyulan investisiyalardan ibarətdir. Müəssisələr statistikasında maliyyə investisiyalarının adətən aşağıdakı təsnifatından istifadə edilir:

Şəkil 2: Maliyyə investisiyalarının tərkibi

Mənbə: Məmmədli O.Q.və başqaları, 2011, ədəbiyyatın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Banka qoyulan depozitlər və ya əmanətlər, bank müştərilərinin saxlamaq üçün banka qoyduğu pul vəsaitidir. İstiqrarlar, öz sahibinə faiz şəklində gəlir gətirən və əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddət bitdikdən sonra dəyəri tam ödənilən borc öhdəlikləridir. Səhmlər, səhmdarların müəssisənin əmlakında payının olmasını təsdiq edən qiymətli kağızlardır. Kreditlər müvəqqəti olaraq hüquqi şəxslər tərəfindən cəlb edilən və qaytarılan pul vəsaitidir. Debitor borcları dedikdə debitorlarla qarşılıqlı əlaqəyə girmələri nəticəsində hüquqi şəxslərin aldıkları pul vəsaiti nəzərdə tutulur. Ssudalar müəyyən faiz məbləği ilə qaytarılan və borc alanın mülkiyyətinə keçən pul vəsaitidir. Paylar isə müəssisənin və təşkilatların nizamnaməsində nəzərdə tutulan əmək hüququnun və öhdəliyin bir hissəsidir.

Ödənilmə müddətinə görə investisiyalar qısa müddətli və uzun müddətli olur.

Bir ilədək ödənilmə müddəti olan qısamüddətli investisiyaların əsas alətləri veksellər, sertifikatlar, bank depozitləri və yüksək likvidli qiymətli kağızlardır (Гуртов В.К. 2002).

Uzunmüddətli investisiyalar bu - real sektora qoyulan investisiyalardır. Buraya “qız müəssisələrin” səhmlərinə, başqa firmaların nizamnamə kapitalına uzun vaxt müddətinə qoyulan maliyyə investisiyaları aid edilir. Bu investisiyaların məqsədi müəssisə və təşkilatların əsas və dövrüyyə vəsaitlərini artırmaqdır.

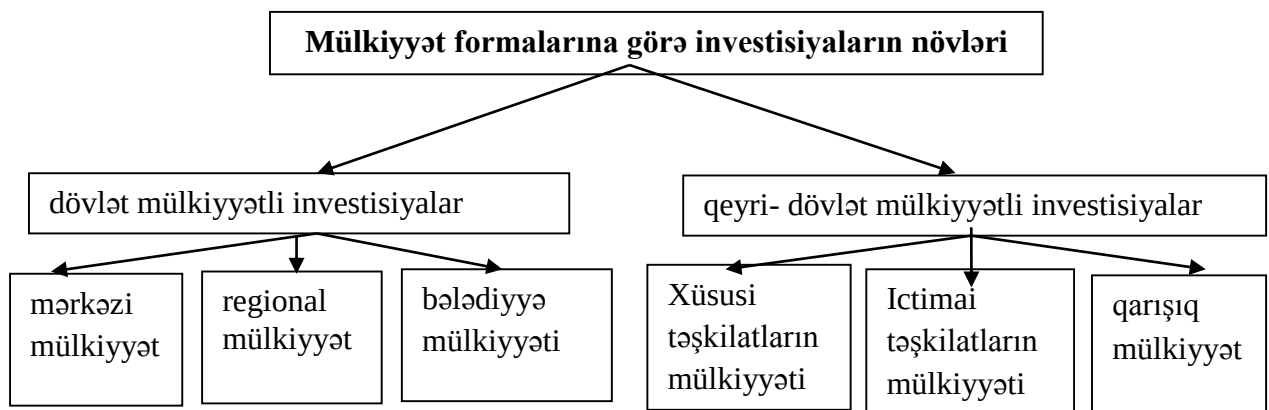
Real sektorda təkrar istehsal formalarına görə investisiyalar sahibkarlıq subyektlərinin yaradılmasına, istehsalın genişləndirməsinə, rekonstruksiya, texniki cəhətdən yenidən qurulmaya qoyulan investisiyalara ayrılır. Belə bölgədə investisiyaların quruluşu müəssisə və təşkilatların hansı inkişaf mərhələsində olmasından asılıdır. İlkin mərhələdə investisiyalar sahibkarlıq subyektlərinin yaradılmasına istiqamətləndirilir. Məhsul və əmtəələrin bazarda tələb olunduğunda isə investisiyalar istehsalın genişləndirilməsinə istiqamətləndirilir. Hamısı istehsalın miqyasından və bazar şəraitindən asılıdır. Əsas fondlar köhnəldikcə isə onların rekonstruksiyasına, texniki cəhətdən yenidən qurulmasına ehtiyac əmələ gəlir.

Son nəticədən asılı olaraq investisiyalar istehsalın həcmi artırılmasına, məhsulların keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, istehsal xərclərini azaltmaq nəqsədilə resursların qənaət edilməsinə iş yerlərinin sayını artırılmasına istiqamətləndirilir.

Müəssisələr statistikasında real (qeyri – maliyyə) və maliyyə investisiyalar mülkiyyət formalarına, maliyyələşdirmə mənbələrinə, iqtisadiyyatın sahələrinə və s. üzrə də qruplaşdırılır.

Mülkiyyət formalarına görə investisiyalar iki yerə ayrılır:

Şəkil 3: Mülkiyyət formalarına görə investisiyaların növləri

Mənbə: Məmmədli O.Q. və başqaları, 2011, ədəbiyyatın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsi aşağıdakı mənbələr hesabına həyata keçirilir.

1) müəssisələrin öz vəsaitləri. Bura daxildir:

- müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət
- amortizasiya

2) cəlb edilən büdcədən kənar borc vəsaitləri. Bura daxildir:

- bank kreditləri;
- büdcədən kənar fondların vəsaitləri;
- başqa təşkilatların borc vəsaitləri;
- xarici investisiya qoyuluşları da daxil olmaqla sair büdcədən kənar vəsaitlər.

3) cəlb edilən büdcə vəsaitləri. Buraya dövlət ,yerli və sairə büdcə vəsaitləri daxil edilir (Məmmədov A.C.,2012).

İnvestisiyaların daxili və xarici investisiyaya bölünməsi investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirmə mənbələri ilə müəyyən edilir.

Öz istehsalına özünü maliyyələşdirmə əsasında qoyulan investisiyalar real daxili investisiyalar,müəssisənin əlavə gəlir əldə etməsi üçün qiymətli kağızların və digər maliyyə alətlərinin alınmasına investisiyalar daxili maliyyə investisiyaları hesab olunur.

Hər iki (real və maliyyə) növ daxili investisiyaların mənbələrinə müəssisənin mənfəəti,nizamnamə fondu, müəssisənin digər fondları(amortizasiya fondu daxil olmaqla),investisiya vəsaitlərinin alınması üçün müəssisənin səhmlərinin emissiyası,istifadəsiz əmlakın və başqa daxili mənbələrin satışı daxildir.

Xarici investisiyalar“Qalan dünya”nın iqtisadiyyatına həm rezidentlər, eyni zamanda qeyri-rezidentlər tərəfindən müəssisəyə qoyulan investisiyalardır. Xarici investisiyalar birbaşa , dolayı(portfel)və sair investisiyalara bölünür.

Birbaşa investisiyalarda kapitalı qoyan ölkə (müəssisə) ya tamamilə onun sahibi olur, ya da səhmlərin ən azı faizinə nəzarət edir.Bu isə onlara müəssisənin idarə olunmasında iştirak hüququ verir.

Dolayı(portfel)investisiyalar dedikdə müəssisənin səhmlərinin satın alınması başa düşülür və onun sahibinin müəssisənin işlərinə təsir etmək hüququ olmur.

Dolayı(portfel)investisiyalarına müəssisələrin təəhhüdlü qiymətli kağızları, səhmləri,veksellər, dövlət qiymətli kağızları(qısa və uzun müddətli)daxildir.

Sair investisiyalara ticarət kreditləri ,birbaşa investorlardan əldə edilmiş sair kreditlər,Dünya Bankından, AYİB-dan,BVF-dan,BYİB-dan və s.alınan kreditlər, dövlətin zəmanəti əsasında xarici ölkələrin verdikləri kreditlər və s. daxildir.

İqtisadiyyatın sahələri üzrə investisiyaların qruplaşdırılması, BMT-nin Statistika Komissiyasının 1990-cı ildə hazırladığı «Bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatlaşdırılmasının beynəlxalq sahə standartlarına» müvafiq surətdə həyata keçirilir (Məmmədli O.Q. və başqaları, 2011).

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə onun bütün formalarının müdafiəsi, inzibati əngəllərin dəf edilməsi dövlətin investisiya siyasətinin əsasında durur. Vergi, bank, hüquq və torpaq islahatları ona uyğun şəkildə olmalıdır. Bütün bunlar isə respublikada investisiya mühitini əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirir, milli iqtisadiyyata investisiya axınına şərait yaradır, həmçinin investisiya proseslərini fəallaşdırır. Dövlətin investisiya proseslərində iştirakı mövcud olan investisiya resurslarından ən səmərəli formada istifadə imkanlarının seçilməsi məqsədi daşıyır.

1.2. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin statistik tədqiqinin əhəmiyyəti

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində mənfəət əldə etmək, investisiya fəaliyyətinin hərəkətverici motividir. Hər bir müəssisənin gəlirlə işləməsi, mənfəət əldə etməsi investisiya olmadan mümkün deyildir. Bu məqsəd, bazarda tanınan konkret malların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi ilə həyata keçirilir.

Kapital qoyuluşunun mərkəzləşdirilmiş idarəçiliyindən strateji investisiya menecmentinə bütün məlumat infrastrukturuna, o cümlədən statistikaya olan tələbləri əhəmiyyətli şəkildə dəyişdirdi. İnvestorlar hər hansı qərarını kapitalın bölüşdürülməsinin səmərəliliyi baxımından faydalı məlumatlara əsasən verirlər. İnvestor investisiya potensialının kəmiyyət xüsusiyyətləri, investisiya fəaliyyəti və səmərəliliyi, investisiya cəlb ediliyi haqqında əvvəlcədən məlumata malik olmalıdır. Deməli, müəssisədə onun inkişafı ilə bağlı əsaslandırılmış qərar verilərkən investorlar investisiya fəaliyyətinin təhlili metodologiyasını bilməli, investisiya haqqında lazım olan informasiyanı əldə etmək və ona uyğun şəkildə özünün investisiya imkanlarını qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Müasir şəraitdə kapital axını üçün şəraitin yaradılması, xarici investorların cəlb edilməsi, iqtisadi təhlükəsizlik və investisiya siyasətinin digər istiqamətlərinə nəzarət investisiya fəaliyyəti haqqında məlumat olmadan mümkün deyildir. Milli hesablar sisteminin(MHS)əsasında bazar iqtisadiyyatının beynəlxalq statistik xarakteristikalarının metodologiyasına keçid nəticəsində birgə fəaliyyət və qeyri maddi aktivlərə investisiyalar, maliyyə qoyuluşları və xarici investisiyalar üzrə yeni statistik göstəricilərin yaranması, onların hesablanması və təhlil metodlarını dəyişdirdi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyalar statistikasını investisiyalar, onların mənbələri və həyata keçirilməsi şəraiti barəsində məlumat toplayır, qruplaşdırır, təhlil edir və ümumiləşdirir. Statistika belə məlumatları toplamaqla və təhlil etməklə, müəssisələrin İnvestisiya fəaliyyəti barəsində məlumatın geniş kütləsini əmələ gətirir.

İnvestisiyalar statistikasının məqsədi investisiya qoyuluşunun həcmi, səviyyəsini və dinamikasını tədqiq etməkdən ibarətdir və investisiyaların statistik tədqiqi aşağıdakı məsələlərin həllinə yönəldilmişdir:

- investisiyaların həcmi, onların quruluşunun və dəyişmə tempinin müəyyən etmək;
- investisiyaların investisiya fəaliyyətinin intensivliyini və iqtisadi səmərəliliyini müəyyən etmək.

İnvestisiyalar barəsində əsas statistik informasiya mənbələri dövlətin statistik müşahidələrinin məlumatları, müəssisələrin statistik maliyyə (mühasibat) hesabatları, inzibati (misal üçün , daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatların dövlət qeydiyyatı barəsində məlumatlar) məlumatlardır(Ибраһим Ю.Н. ,2002).

Əsas fonda (kapitala) investisiya qoyuluşu üzrə investisiya fəaliyyəti barəsində informasiya toplanması zamanı dövlət statistik müşahidələrin obyektləri iri və orta təşkilatlar, dövlət orqanlarına (təşkilatlarına) tabe olan kiçik təşkilatlar, həmçinin səhmləri dövlət mülkiyyətində olan təşkilatlar və dövlət orqanlarının(təşkilatların) idarəetməsinə verilmiş təşkilatlar, əsaslı tikinti üzrə kommunal unitar müəssisələr, kəndli(fermer)təsərrüfatları və sairədir.

İri və orta təşkilatların , dövlət orqanlarına (təşkilatlarına) tabe olan kiçik təşkilatların, əsaslı tikinti üzrə kommunal unitar müəssisələrin fəaliyyətləri üzrə dövlət statistik müşahidələri başdan – başa metodla aparılır.

Kəndli (fermer) təsərrüfatları üzrə informasiya toplanması yaşayış evlərinin tikilişi üçün əsas kapitala investisiya qoyuluşu üzrə investisiya fəaliyyətini həyata keçirən ev təsərrüfatları üzrə aparılır.

Müəssisələrin maliyyə (mühasibat) hesabatlarında cari dövrün əvvəlinə və sonuna yığılan maliyyə investisiyalarının ,həcmi onların növlərə görə bölüşdürülməsi(istiqrazlar, səhmlər, kreditlər və s.),uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsi vəsaitlərinin cari dövr ərzində hərəkəti, investisiya və maliyyə fəaliyyəti sahələrində daxil olan və xərclənən pul vəsaitləri, əsas kapitalın alınması və xaric edilməsi barəsində məlumatlar öz əksini tapır. Maliyyə(mühasibat) hesabatları işçilərinin sayı 15-dən az olan müəssisələrdən başqa(onlar sadələşdirilmiş hesabatlarını təkcə vergi orqanlarına verirlər)bütün təşkilatlar tərəfindən statistika və vergi orqanlarına təqdim edilir.

Dövlətin statistik müayinələri çərçivəsində investisiyalar haqqında məlumatlar rüblük, ayrı-ayrı göstəricilər üzrə aylıq toplanır. Statistik müayinənin formaları kiçik sahibkarlıq subyektlərindən başqa bütün təşkilatlara göndərilir. Kiçik sahibkarlıq subyektlərində təsadüfi seçmə metodundan istifadə edilməklə sadələşdirilmiş formada müayinələr aparılır. Seçmə müayinələr nəticəsində əldə edilmiş bütün məlumatlar kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bütün məcmusuna aid edilir (Елисеева И.И. и Юзбашев М. М., 2004).

Statistik müayinələr nəticəsində aşağıdakı məlumatlar əldə edilir:

- hesabat dövründə maliyyə investisiyalarının axını və həmin dövrün sonuna onun yığılmış həcmi (həm bu təşkilatın başqa təsərrüfat vahidlərinə yönəltdiyi investisiyalar, həmçinin bu təşkilata qoyulan investisiyalar üzrə) haqqında;
- müəssisələr tərəfindən qeyri-maliyyə aktivlərin yaradılması və əldə edilməsinə istiqamətləndirilmiş investisiyaların axını haqqında;
- investisiyalar üçün vəsait mənbələri haqqında.

Əsas kapitala qoyulan investisiyalar haqqında təşkilatlardan alınan məlumatlar, ayrı-ayrı fiziki şəxslər, habelə gizli iqtisadiyyat sahələrində həyata keçirilən investisiyalar haqqında qiymətləndirilən məlumatlarla tamamlanır.

Azərbaycan Respublikasında investisiyalar haqqında ətraflı informasiya statistik hesabatların aşağıdakı formaları vasitəsilə əldə edilir:

2. investisiya saylı aylıq forma – “Obyektlərin, əsas fondların istifadəyə verilməsi və investisiyalar haqqında hesabat”;

1. struktur (müəssisə) saylı forma- “Müəssisənin fəaliyyəti və strukturu haqqında illik hesabat” ;

11 saylı forma -“Əsas fondların (vəsaitlərin) və digər qeyri-maliyyə aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında hesabat” (Məmmədli O.Q və başqaları,2011 s.370).

Azərbaycan Respublikası DSK-nin 20/12 nömrəli qərarı ilə 10 may 2002-ci il tarixdə təsdiq olunmuş “Obyektlərin, əsas fondların istifadəyə verilməsi və investisiyalar haqqında hesabat” aşağıdakı üç hissədən ibarətdir:

- 1) Sosial-mədəni və yaşayış obyektlərinin istifadəyə verilməsi;
- 2) Əsas fonda(kapitala)yönəldilmiş (istiqamətlənmiş) investisiyalar;
- 3) Əsas fonda(kapitala)yönəldilmiş (istiqamətlənmiş) investisiyaların maliyyə mənbələri.

“Sosial-mədəni və yaşayış obyektlərinin istifadəyə verilməsi” bölməsində məlumat əldə edilməsi nəzərdə tutulan göstəricilər yaşayış evləri və yataqxanalar,ambulatoriya-poliklinika müəssisələri, xəstəxanalar,ümumtəhsil məktəbləri, klub, mədəniyyət evləri və məktəbəqədər uşaq müəssisələri.

“Əsas fonda (kapitala) yönəldilmiş (istiqamətlənmiş) investisiyalar” bölməsinin göstəriciləri əsas fondların(kapitalın)istifadəyə verilməsi və əsas fonda (kapitala) yönəldilmiş (istiqamətlənmiş) investisiyalardır. Əsas fonda (kapitala) yönəldilmiş (istiqamətlənmiş) investisiyalara bina (yaşayışdan başqa) və qurğular, yaşayış, maşınlar, avadanlıqlar, alətlər, inventarlar, tikinti-quraşdırma işləri, təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilmiş işlər, xarici investisiyalar və sairə daxildir.

Əsas fonda (kapitala) yönəldilmiş (istiqamətlənmiş) investisiyaların maliyyə mənbələri bölməsində məlumat əldə edilməsi nəzərdə tutulan göstəricilər aşağıdakılardır:

- müəssisələrin (təşkilatların) öz vəsaitləri ;
- cəlb edilmiş vəsaitlər; Burada alınan bank kreditləri (o cümlədən xarici bankların kreditləri) və başqa təşkilatlardan (müəssisələrdən) alınmış borc vəsaitləri hesabına qoyulan investisiyalar haqqında məlumat əldə edilməsi nəzərdə tutulur.
- büdcə vəsaitləri; Burada dövlət büdcəsi ,yerli büdcə, büdcədən kənar fondların vəsaitləri və sair hesabına qoyulan investisiyalar haqqında məlumat əldə edilməsi nəzərdə tutulur.

“Müəssisələrin(təşkilatların)fəaliyyəti və strukturu barəsində illik hesabat” DSK-nin 54/14 sayılı qərarına əsasən 30.oktyabr 2001-ci il tarixində təsdiq olunmuşdur. Hesabatın “İnvestisiya fəaliyyəti”adlı doqquzuncu bölməsinin məlumatlarına əsasən investisiya fəaliyyəti üzrə -əsas kapitala (fonda) investisiyaların həcmi,alınmış əsas vəsaitlərin(başqa təşkilatlarda və müəssisələrdə istismarda olmuş)həcmi,satılmış əsas vəsaitlərin həcmi,qeyri maddi aktivlərə investisiyaların həcmi,ilin sonuna bitməmiş tikintinin həcmi haqqında məlumatları əldə etmək olar.

“Əsas fondların (kapitalın) və başqa qeyri- maliyyə aktivlərin mövcudluğu , hərəkəti haqqında hesabat” əsas fondların (kapitalın) mövcudluğu, tərkibi, hərəkəti, əsas fondların(kapitalın)mövcudluğu,əsas fondların (kapitalın) orta illik dəyəri, əsas fondların (kapitalın) amortizasiyası və onların əsaslı təmiri üçün çəkilən xərclər, başqa qeyri-maliyyə aktivləri bölmələrini əhatə edir:

Burada əsas fondlar (kapital) əsas fəaliyyət növləri üzrə binalara, qurğulara, maşın və avadanlıqlara, alətlərə, istehsal və təsərrüfat inventarlarına, nəqliyyat vasitələrinə , məhsuldar mal-qaraya, iş heyvanlarına, çoxillik əkmələrə və başqa əsas fondlara bölünməklə , onların mövcudluğu, tərkibi, hərəkəti haqqında məlumat əldə edilməsi nəzərdə tutulur.

İkinci bölmədəki göstəricilərə əsasən qeyri əsas fəaliyyət növlərinə əsasən əsas fondlar haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Üçüncü bölmədəki göstəricilərə əsasən bütün əsas fondların, orta illik dəyəri haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Dördüncü bölmədəki göstəricilərə əsasən əsas fondların amortizasiyası, həmçinin onların əsaslı təmiri üçün çəkilən xərclər haqqında məlumat əldə etmək mümkündür.

Beşinci bölmədəki göstəricilərə əsasən isə başqa qeyri-maliyyə aktivləri haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Onlara müəssisə və təşkilatların mülkiyyətində olan torpaqların dəyəri, sahəsi, bitməmiş tikinti, quraşdırılmayan avadanlıqlar, qeyri-maddi aktivlərin aşınması və sairə aiddir.

Bununla bərabər, investisiyalar haqqında məlumatları Azərbaycan Respublikası DSK-də hər il cap edilən “Azərbaycanın statistik göstəriciləri” adlı məcmuəsindən, “Əsas sosial-iqtisadi göstəricilər”, “Maliyyə, kredit və sığorta”, “Milli hesablar sistemi”, “Tikinti” və komitənin başqa rəsmi nəşrlərindən əldə etmək olar.

1.3. Müəssisələr statistikasında investisiyaları xarakterizə edən göstəriciləri sistemi

Müəssisələrə investisiya qoyuluşunun əsas məqsədi mənfəət (gəlir) əldə etməkdir. İqtisadi aktivlərə vəsait qoyuluşundan alınan səmərəyə investisiya gəlirləri deyilir. Alınan investisiya gəlirinin tərkibi isə iqtisadi aktivlərin növünə görə müəyyən edilir:

İnvestisiya gəlirinin tərkibi növü iqtisadi aktivlərin növlərinə görə aşağıdakılardır:

a) Real (qeyri-maliyyə) aktivlərinə investisiyalardan əldə olunan gəlir: Buraya mənfəət və renta daxildir.

b) maliyyə aktivlərinə qoyulan investisiyalardan əldə olunan gəlir. Buraya depozitlər və ssudalar (borclar) üzrə faizlər, səhmlər istisna olmaqla qiymətli kağızlar üzrə faizlər, əmtəə şəklində verilmiş kreditlər üzrə faizlər və səhmlərə görə dividendlər daxildir.

Müəyyən növ aktivlərə (misal üçün, nağd pullar, qiymətli və sairə) investisiya gəlir əldə olunması ilə bağlı qoyuluş hesab edilmir.

Real (qeyri-maliyyə) aktivlərə investisiyalardan əldə olunan gəlirlərə mal və xidmətlərin istehsalına sərf edilən xərclər çıxıldıqdan sonra onların vasitəsilə hazırlanan məhsulların satışından əldə olunan gəlirlər daxil edilir. Deməli, iqtisadi mahiyyətinə görə real (qeyri-maliyyə) aktivlərə investisiya qoyuluşundan əldə olunan gəlirlər göstəricisi mənfəət ilə analojidir.

Əgər real (qeyri-maliyyə) investisiyalar təsərrüfat subyektlərinin istehsal potensialının modernizasiyasını genişləndirmək məqsədilə həyata keçirilmişdirsə, onda investisiya gəliri göclərin əlavə olaraq istismara verilməsi, fəaliyyət göstərən müəssisələrin yenidən qurulması, həmçinin avadanlıqların məhsuldarlığının yüksəldilməsi hesabına əldə olunan gəlir əlavə mənfəəti ifadə edir.

Əgər real (qeyri – maliyyə) aktivləri sahibi tərəfindən başqa iqtisadi vahidin istifadəsinə verilirə, bu növ aktivlər üzrə investisiya qoyuluşundan əldə olunan gəlir istehsal edilən aktivləri üçün - onların icarəsindən əldə olunan xalis mənfəət həcmində və istehsal olunmayan aktivləri üçün onların sahibləri tərəfindən götürülən xalis renta həcmində müəyyən edilir.

Maliyyə aktivlərinə kapital qoyuluşundan əldə olunan investisiya gəlirləri aktivlərin başqa iqtisadi vahidin istifadəsinə verilməsindən yaranan mülkiyyət gəlirlərini ifadə edir. Təqdim olunan maliyyə aktivlərinin növünə əsasən mülkiyyətdən əldə olunan gəlirin növü müəyyən edilir.

Depozitlər və ssudalar üzrə investisiya gəliri müqavilədə müəyyən olunmuş faiz dərəcələrinə əsasən hesablanmış faiz məbləği ilə ölçülür. Ssudalar kateqoriyasına gələcəkdə geri satın alınması şərt ilə qiymətli kağızların satışı üzrə müqavilələr də aiddir. Onlardan əldə edilən investisiya gəliri qiymətli kağızların satıldığı qiymətlə sonradan satın alındığı qiymətlər arasında olan fərq kimi hesablanır.

Səhmlər istisna olmaqla qiymətli kağızlar üzrə investisiya gəliri qiymətli kağızın növündən asılı surətdə faiz məbləği, diskont, həmçinin borcun indeksləşdirmə məbləğinə əsasən müəyyən olunur. Belə ki, depozit sertifikatlarının və istiqrazların sahibləri faiz alırlar. İndeksləşdirilən qiymətli kağız sahiblərinin investisiya gəliri faizdən və əsas borc məbləğinin indeksasiyasından əldə etdikləri məbləğ hesabına formalaşır. Xəzinə vekselləri və kuponsuz istiqrazlar üzrə investisiya gəliri diskont

həcmində müəyyən edilir. Diskont fərqi böyük olan istiqrazlar üçün investisiya gəliri hesablanan zaman diskont məbləğinə faizlər də əlavə edilir. Veksellər üzrə faizlər debitorun kreditora ödəmə vaxtı çatdıqda ödədiyi məbləglə onu alarkən ödədiyi məbləğ arasında olan fərq ilə müəyyən olunur.

Səhmlər və kapitalda iştirakın başqa növləri üzrə investisiya gəliri, hesablanmış dividend məbləği həcmində müəyyən olunur. Dividendlər təkcə pul formasında deyil, əmtəələr, səhmlər və istiqrazlarla da ödənilə bilər. Belə halda dividendin həcmi onların bazar dəyəri həcmində müəyyən edilir.

Debitor borclarından investisiya gəlirinə əmtəə şəklində verilmiş kreditə ödənilən faizlər aid edilir.

Ümumilikdə İnvestisiyaların gəlirliliyini xarakterizə edən göstərici qoyulmuş vəsaitə faiz(gəlir)norması ilə müəyyən olunur və onu hesablamaq üçün qoyulmuş investisiyalardan əldə olunmuş illik gəliri investisiyanın məbləğinə bölmək lazımdır.

İqtisadi aktivin növünə görə investisiya gəlirlərinin quruluşu aşağıdakı şəkildədir:

- Qeyri maliyyə aktivlərindən əldə olunan investisiya gəlirləri: Buraya qeyri-maliyyə aktivlərinin (və yaxud onların ayrı-ayrı növlərinin) dəyərinə mənfəət norması və cari və ya başqa dövrdə istehsal olunmuş qeyri-maliyyə aktivlərinə mənfəət norması daxildir.

- maliyyə aktivlərinin investisiya gəlirliliyi: Buraya depozitlər (əmanətlər) üzrə faiz norması, səhmlər istisna olmaqla qiymətli kağızlar üzrə faiz norması, ssudalar üzrə faiz norması, əmtəə şəklində verilən kreditlərə faiz norması, səhmlər üzrə dividend norması daxildir.

Qeyri-maliyyə aktivlərinə investisiyaların gəlirliliyi istehsalda istifadə edilən real aktivlərə investisiyaların mənfəət norması ilə ölçülür. Əgər cari dövrdə əldə edilmiş mənfəət bütün əvvəlki dövrlərdə qoyulmuş vəsaitin nəticəsi kimi nəzərə alınarsa, onda investisiya gəliri mənfəət normasının real aktivlərin dəyərinə olan nisbəti şəklində müəyyən olunur.

Əgər cari dövrdə əldə olunmuş mənfəətə vəsaitlərin qoyulduğu və gəlir əldə edildiyi müvəqqəti zaman anı nəzərə alınmaqla hər hansı əvvəlki dövrdə qoyulmuş vəsaitin nəticəsi kimi baxılırsa, onda iqtisadiyyatın nisbətən bərabər sürətlə inkişaf

etdiyi zaman hesabat dövrünün mənfəəti həmin dövrdə qoyulmuş investisiya ilə əlqələndirilə bilər.

İnvestisiya proseslərinin dinamikasını təhlil edərkən, makroiqtisadi göstəriciləri hesablayarkən, iqtisadiyyatın sektorlarının inkişafını proqnozlaşdırarkən kapital qoyuluşu indekslərindən istifadə edilir. Bu indeks müqayisə üçün seçilmiş dövrlər üzrə kapital qoyuluşunun həcmində baş verən dəyişikliyi əks etdirir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin inkişafında real (qeyri-maliyyə) aktivlərə qoyulan investisiyalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Real (qeyri-maliyyə) aktivlərə qoyulan investisiyaları xarakterizə edən göstəricilər sisteminin əsasını MHS-i təşkil edir. Müəssisələrin investisiya fəaliyyətini xarakterizə edən göstəricilər sistemini formalaşdırarkən istehsal üzrə müxtəlif iqtisadi əlamətlər və bazar iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə saxlanılmalıdır. Bu xüsusiyyətlərin ən mühümü aşağıdakılar hesab edilir:

- malların(əmtəələrin) istehsalı, iş və xidmətlərin xarakteristikaları ilə əlaqə;
- İnvestisiya qoyuluşunun mühüm istiqamətlərinə yönəlmə;
- qeyri-maddi və maddi fəaliyyət sahələrinin əlaqəsi;
- dövriyyə və əsas kapitalın təkrar istehsalının xüsusiyyətinə münasibət.

Müəssisələrin qeyri – maliyyə(real)aktivlərinə qoyulan investisiyaların ümumi həcmi aşağıdakı göstəricilərin cəmi kimi hesablanır:

- kapital qoyuluşu. Buraya yeni əsas fond(kapital)obyektlərinin yaradılmasına çəkilən cəmi xərclər daxildir.

- digər maddi aktivlər;

- əsaslı təmirə xərclər; Buraya əsas fond(kapital)obyektlərinin, avtomobil və dəmir yollarının təmirinə çəkilən cəmi xərclər daxildir.

-istehsal edilən qeyri-maddi aktivlərə qoyulan investisiyalar; Buraya maddi məhsul şəkli olmayan əsas fond(kapital)obyektlərinə çəkilən cəmi xərclər daxildir.

İstehsal edilən qeyri-maddi və maddi aktivlərə qoyulan investisiyalar MHS konsepsiyasına uyğun olaraq əsas kapitalın ümumi yığımını əmələ gətirir.

- bitməmiş tikinti istehsalı;

- dövriyyə vəsaitləri ehtiyatının artımasına qoyulan investisiyalar; Bu investisiyalar

müəyyən müddət ərzində ehtiyatların qalığının dəyişməsinə səciyyələndirir və dövrün əvvəlinə və sonuna ehtiyatların qalığının fərqi şəklində hesablanır. Bitməmiş istehsala qoyulan investisiyalar da bu qaydada müəyyən edilir.

- istehsal edilən aktivlərdə sair qiymətlilər;
- istehsal edilməyən maddi aktivlərə investisiyalar;
- istehsal edilməyən qeyri-maddi aktivlərə xərclər.

Bu sistemdəki hər bir göstərici investisiyaların qoyuluşunun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin həcmi səciyyələndirir. Bu baxımdan müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili zamanı istifadə edilən göstəricinin düzgün seçilməsi həll edilən iqtisadi vəzifəyə uyğun olmalıdır. İnvestisiyaların struktur göstəriciləri müqayisə edilən göstəricilərin nisbəti, ya da xüsusi çəkili (hissəsi) kimi müəyyən olunur.

Müəssisələrin istehsal fəaliyyətinin inkişafında investisiya imkanlarını müəyyən edərkən onların investisiya potensialının həcmi göstəricisindən istifadə edilir. Bu göstərici planlaşdırılan dövrdə bazardakı real şərait və vəziyyətə uyğun reallaşdırıla bilən investisiya ehtiyatlarının maksimum həcmi səciyyələndirir.

MHS –də investisiya potensialının həcmi göstəricisi ümumi milli qənaət və potensial xarici investisiya olmaqla iki hissədən ibarətdir.

Konkret götürülmüş hər hansı müəssisə daxilində ümumi milli qənaət müəssisələrin investisiya potensialının əsasını təşkil edir və müəssisələrin daxili qənaətləri hesabına formalaşır. Buraya müəssisələrin sərəncamında qalan mənfəət, müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində yığılı, amortizasiya ayırmaları və sairə özünəməxsus vəsaitləri daxildir. Müəssisələrin investisiya potensialının formalaşmasının mənbələrinə həmcinin, bank kreditləri şəklində cəlb edilən büdcədən kənar vəsaitlər, lizinq üzrə əsas fondlar, büdcədən kənar fondların vəsaitləri daxildir. Müəssisələrin potensial xarici investisiyalarına xarici dövlətlərin fiziki və hüquqi şəxslərindən daxil olan birbaşa transfertlər, ianələr və s. daxildir. Potensial xarici investisiyalara barəsində məlumatlar birgə müəssisələrin rezidentlərindən ekspert qiymətləndirməsi şəklində əldə edilə bilər.

II FƏSİL. MÜƏSSISƏLƏRƏ İNVESTISIYALARIN SON NƏTİCƏLƏRİNİN VƏ SƏMƏRƏLİLİYİNİN TƏHLİLİ METODLARI

2.1. Kapital qoyuluşu və onların son nəticələrinin təhlili metodları

Müəssisələrin və təşkilatların istehsal fəaliyyətinin inkişafında əsas fondlara (vəsaitlərə) kapital qoyuluşu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kapital qoyuluşları - əsas fond (vəsait) istehsalının genişləndirilməsinə istifadə olunan vəsaitlərdir. Kapital qoyuluşlarının vasitəsilə istehsalın genişləndirilməsi, yeni müəssisələrin və qeyri-istehsal obyektlərinin tikilməsi, yeni sahə və istehsalın formalaşması, əsas fondların(vəsaitlərin)yenilənməsi və modernləşdirilməsi həyata keçirilir. BMT – nin statistika bürosunun hazırladığı sənədə əsasən (1953 – cü il) kapital qoyuluşu dedikdə fərdi şəxslərin,dövlət idrələriinin və təşkilatların öz güclərinə yaratdığı və yaxud da əldə etdiyi əsas fondların (vəsaitlərin) dəyəri başa düşülür.

Kapital qoyuluşlarının statistik öyrənilməsinin əsas vəzifələrinə aiddir:

- natural və dəyər ifadəsində kapital qoyuluşlarına və obyektlərin və güclərin istismara verilməsinə nəzarət etmək;
- kapital qoyuluşlarının quruluşu və həcmi göstəricilərini müəyyən etmək və təhlil etmək;
- kapital qoyuluşlarının dinamikasının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək ;
- kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin öyrənmək, onun artırılması yollarının və amillərin təhlili.

Kapital qoyuluşu istehsal-texnoloji, sahəvi mənsubiyyətinə, xərclərin xarakterinə və digər əlamətlərə görə quruluşu müxtəlif olur. Mühəndis təhdqiqatı, tikinti-quraşdırma işləri, avadanlıqların yaradılması, onların əldə edilməsi və quraşdırılması və s. üzrə xərclər kapital qoyuluşuna müxtəlif proporsiyada daxil olur. Bununla əlaqədar olaraq statistika kapital qoyuluşunun istehsal-texnoloji quruluşunu statistik tədqiq edir. Kapital qoyuluşunun istehsal -texnoloji quruluşunun statistik öyrənilməsi investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsi üzrə bir sıra məsələlərin həllində mühüm rol oynayır.Məsələn, kapital qoyuluşunun həcmi müəyyənləşdirərkən, tikinti üzrə materiallara, maliyyə vəsaitinə və işçi qüvvəsinə

tələbatı əsaslandırarkən, kapital qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirərkən və digər məsələlərin həllində kapital qoyuluşunun istehsal - texnoloji quruluşundan istifadə edilir.

İstehsal - texnoloji baxımdan kapital qoyuluşunun tərkibinə aşağıdakı komponentlər daxil edilir:

1) Layihə-axtarış işlərinin dəyəri. Buraya obyektlərin və əsas fondların tikintisi üzrə fərdi layihələşdirməyə , habelə mühəndis-axtarış işlərinə xərclər daxil edilir. Tikinti ilə əlaqəli olmayan xərclər buraya daxil deyil.

2) Tikinti işlərinə çəkilən xərclər kapital qoyuluşunun böyük hissəsini təşkil edir. Tikinti işlərinə tikililərin və binaların ucaldılması, onların genişləndirilməsi, bərpası və yenidən qurulması üzrə işlər daxil edilir.

3) Bütün növ istehsal avadanlıqlarının quraşdırılması üzrə işlərin dəyəri. Buraya enerji, texnoloji və digər istehsal avadanlıqlarının quraşdırılması və yığılması üzrə xərclər daxil edilir.

4) Quraşdırılan avadanlıqların əldə edilməsi üzrə işlərin dəyəri. Buraya enerji, texnoloji və digər avadanlıqların satın alınması üzrə xərclər daxil edilir.

5) Quraşdırılmayan avadanlıqların əldə edilməsi üzrə işlərin dəyəri. Buraya avtomaşınların, lokomotivlərin, buldozerlərin və s. satın alınması üzrə xərclər daxil edilir. Bu xərclərə həmçinin tikinti smetasına daxil edilməyən maşın və avadanlıqların, misal üçün , tamamilə köhnəlmiş avadanlıqların dəyişdirilməsi xərcləri də daxil edilir.

6) Bütün növ istehsal alətlərinə və inventarlarına çəkilən xərclər;

7) Əsas fondlara(vəsaitlərə)daxil edilən məhsuldar mal-qaranın və iş heyvanlarının əldə olunması xərcləri.

8) Əsas fondların(vəsaitlərin)dəyərinin artırılması xərcləri;

9) Sair əsaslı işlərə xərclər.

Bu komponentlər arasında əlaqə kapital qoyuluşlarının elementar texnoloji quruluşunu xarakterizə edir. Belə bir quruluşun dinamikasında müsbət meyl tikinti-quraşdırma işlərinin dəyərinin nisbi azalması, avadanlıq, alət və inventar xərclərinin hissəsinin tədricən artması hesab edilir.

İstehsal - texnoloji quruluşunun statistik qiymətləndirməsindən kapital qoyuluşlarının artım sürətini və həcmi iqtisadiyyatın bütün sahə və sektorlarının inkişafı ilə əlaqələndirmək, əmək, maliyyə və maddi resurslarında tikintiyə tələbatını əsaslandırmaq üçün istifadə edilir. O, həmçinin kapital qoyuluşunun həcmi müəyyən etmək üçün əsasdır. Beləliklə, kapital qoyuluşlarını üç elementin cəmi formasında aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

$$KQ = \text{Kapital işləri} + \text{Kapital xərcləri} + \text{Sair kapital işləri və xərcləri}$$

Kapital qoyuluşlarına aşağıdakılar daxil deyil:

- istismar xərcləri;

- əsas fondların (vəsaitlərin) əsaslı təmir xərcləri Bu birinci olaraq əsaslı təmirin əvvəllər yaradılmış istehlak dəyərinin bərpası ilə bağlı olması, ikinci isə, əsaslı təmirin amortizasiya fondunun hesabına həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır.

-zay məhsulun ləğvi və keyfiyyətsiz yerinə yetirilmiş işin yenidən düzəldilməsi xərcləri;

- əsas vəsaitlərin ləğv edilməsi üzrə işlərin dəyəri;

- müvəqqəti bina və tikililərin dəyəri;

- digər xərclər.

Statistik praktikada faktiki yerinə yetirilmiş kapital qoyuluşlarının həcmi əsas fondların layihələndirilməsi zamanı müəyyən edilən smeta dəyəri ilə ifadə olunur. Faktiki yerinə kapital qoyuluşları müvafiq işin vəziyyəti, hazırlığı, alınması və xərcləri üzrə müəyyən olunmuş tələblərə cavab verən, tikilməkdə olan obyektlərin hazırlığından asılı olmayaraq təsdiq edilmiş yerinə yetirilən kapital qoyuluşlarıdır.

Yerinə yetirilən kapital qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı düsturla həyata keçirilir: (Дзизинская Д. В., 2013).

$$KQ_{yer.yet} = (HO - AV_{qur}) + \Delta BT + d \cdot \Delta BI + (AV_{q.t.e} + AV_{q.b} + AV_{qur}) + S_{k.x}$$

Burada:

HO- tikintidə hazır obyektləri; AV_{qur} - quraşdırılmış avadanlıqları; ΔBT - bitməmiş tikinti qalıqlarında dəyişilməsini; d - bitməmiş tikinti istehsalının hissəsini; ΔBI - bitməmiş istehsalqalıqlarında dəyişilməsini; $AV_{q.t.e}$ – quraşdırma tələb etməyən

avadanlıqları; $AV_{q.b}$ - quraşdırmaga başlayan avadanlıqları ; $S_{k.x}$ - sair kapital xərclərini göstərir.

Statistika müəssisələrin investisiya fəaliyyətini statistik öyrənərkən kapital qoyuluşunun istehsal - texnoloji quruluşu ilə bərabər bir sıra tipik qruplaşdırılmalardan da istifadə edir. Məsələn, kapital qoyuluşunun investisiya obyektlərinə, iqtisadi təyinatına , xalq təsərrüfatı sahələrinə və s üzrə təsnifatı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müəssisələr statistikasında investisiya obyektləri tərəfindən qeyri-maddi və maddi aktivlərə qoyulan kapital qoyuluşlarını fərqləndirirlər. Müəssisələr statistikasında ümumi kapital qoyuluşunun tərkibi aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 1: Müəssisələr statistikasında ümumi kapital qoyuluşunun tərkibi

İnvestisiya obyektləri tərəfindən qoyulan investisiya növləri	Əsas komponentləri
Maddi aktivlərə kapital qoyuluşu	1) Tikinti-quraşdırma ,elmi-lahiyyə işlərinin yerinə yetirilməsinə xərclər; 2) Binaların, tikililərin və bitməmiş tikinti obyektlərinin, quraşdırılan və quraşdırılmayan maşın və avadanlıqların, istehsal alətlərinin, məişət avadanlıqlarının və nəqliyyat vasitələrinin alınması xərcləri. İşçi və məhsuldar mal – qaranın əsas sürüsünün formalaşdırılması xərcləri; 3) Çoxillik meyvə ağaclarının əkilməsi və becərilməsi, qoruyucu meşə zolağının yaradılması xərcləri; 4) əsas fondların (vəsaitlərin) və digər maddi aktivlərin dəyərinin artırılması ilə əlaqədar digər xərclər.
Qeyri - maddi aktivlərə kapital qoyuluşu	1) Faydalı qazıntıların kəşfiyyatı (yeni yanacaq və yaxud mineral yataqlarının kəşfi) xərcləri. 2) Bir ildən çox müddətə istifadəsi nəzərdə tutulan proqram təminatının əldə edilməsi və yaradılması xərcləri. 3) orjinal ədəbi və bədii əsərlərin, filmlərin, radio və televiziya proqramlarının, idman tədbirlərinin yazılarının və s. əldə edilməsinin dəyəri; 4) mülkiyyət hüququnun verilməsi ilə əlaqəli xərclər; 5) sənaye mülkiyyətli obyektlərdən, təbii ehtiyatlardan istifadə hüququnun əldə edilməsi üzrə xərclər; 6) ticarət nişanlarının ,lisenziyaların və başqa qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi xərcləri.

Mənbə: Дзизинская Д. В., 2013

Korporativ firmaların kapital qoyuluşu tapşırığında nəzərdə tutulmuş istifadə dərəcəsini səciyyələndirmək üçün onların faktiki həcmi ilə müvafiq dövrün planda

nəzərdə tutulan həcmi müqayisə edilir. Başqa sözlə desək, kapital qoyuluşu üzrə planının yerinə yetirilməsi indeksi

$$J_{k.qoy} = \frac{\sum K_{qoy.1}}{\sum K_{qoy.pl}}$$

eləcədə mütləq kənarlaşma

$$\Delta = \sum K_{qoy.1} - \sum K_{qoy.pl}$$

göstəricilərini hesablayırlar (Məmmədov A.C., 2012).

Burada:

$\sum K_{qoy.1}$ və $\sum K_{qoy.pl}$ – ayrı – ayrı obyektlər üzrə kapital qoyuluşunun faktiki və planda nəzərdə tutulan həcmi göstərir.

Bu göstəricilər kapital qoyuluşlarından istifadə dərəcəsinə ümumi qiymət verməklə kiçik şirkətlərin investisiya fəaliyyətini səciyyələndirməyə kifayət edir. Sahibkarlıq və kommersiya fəaliyyətində mühüm yeri bir neçə investisiya obyektlərinə kapital qoyuluşunu həyata keçirən korporativ təşkilatlar tutur. Belə halda korporasiyaların investisiya obyektlərinin məcmusu üzrə investisiya fəaliyyətinin ətraflı təhlili və ümumiləşdirici göstəricinin olması vacib hesab edilir.

Bununla belə, ümumiləşdirici göstəricidə ayrı – ayrı investisiya obyektləri üzrə müxtəlif istiqamətlər və plandan kənarlaşmaların kəmiyyəti gizlənilir. Statistik təhlilin əsas vəzifəsi plandan kənarlaşmaların mütləq və nisbi kəmiyyətlərini müəyyən etməkdən və bununla da investisiya fəaliyyətindəki real uğurları və uğursuzluqları göstərməkdən ibarətdir.

Bu məsələ məcmu investisiya obyektlərini 2 qrupa bölməklə həll olunur:

- 1) planda göstərilən kapital qoyuluşunun istifadə edildiyi obyektlər;
- 2) planda göstərilən kapital qoyuluşunun istifadə edilmədiyi obyektlər.

Hər qrup obyektləri üzrə mütləq kənarlaşmaların uyğun işarəsini yekunlaşdıraraq, korporasiya tərəfindən nəzərdə tutulan kapital qoyuluşlarının istifadəsinin real alternativ qiymətini almaq olar. Riyazi cəhətdən plandan ümumi kənarlaşmanı kənarlaşmaların cəbri cəmi kimi göstərmək olar: (Ильенкова С.Д., 2004).

$$\sum DK = \sum DCT + \sum DKN$$

Burada :

DCT - verilmiş obyekt üzrə qoyuluşun plandan artıq olması;

DKN - verilmiş obyekt üzrə istifadə edilməmiş qoyuluşun həcmi.

Əgər tədqiqatın məqsədi əsas fondların istismara verilməsinin ümumi həcmi ilə əlaqədar şəkildə orta mütləq artımı müəyyənləşdirməkdirsə , bu zaman aşağıdakı düsturdan istifadə edilir: (Дзизинская Д. В.,2013).

$$\overline{\Delta y} = \frac{2 \sum y_i - n y_0}{n(n+1)}$$

Burada:

$\sum y_i$ — tədqiq edilən dövrdə bazis dövrü nəzərə alınmadan sıranın səviyyələrinin cəmini(tədqiq edilən dövrdə əsas fondlara investisiyaların ümumi həcmi); y_0 - bazis dövrdəki sıranın səviyyəsini; n -baza dövrüsüz dövrlərin sayını göstərir.

Tikintinin həyata keçirilməsinin son nəticəsi onun tamamlanması və əsas fondların(vəsaitlərin)və istehsal güclərinin istismara verilməsidir.Tamamlanmış tikintiyə, tamamlanmış tikinti obyektinin qəbul komissiyası tərəfindən qəbul aktları ilə rəsmiləşdirilən istismara verilmiş əsas fondlar(vəsaitlər)aid edilir.Bu qəbul aktı eyni zamanda, müqavilə əsasında bütün yerinə yetirilmiş işlərin sonuncu ödənişi üçün əsasdır.Akt iş icraçılarının nümayəndələri, təşkilat rəhbəri, eləcə də qəbul komissiyasının üzvləri tərəfindən tərtib edilir və imzalanır.İstismara verilmiş obyektlərin uçotu natural və dəyər ifadəsində həyata keçirilir.

Əsas fondların(vəsaitlərin)istismara verilməsini dəyər ifadəsində qiymətləndirmək üçün faktiki qiymətlərdən istifadə edilir. Tikinti başa çatdıqdan sonra təşkilat onların tikilməsinin faktiki xərcləri həcmində obyektlərin inventar dəyərini müəyyənləşdirir.Onu da qeyd edək ki, təqdim edilən əsas fondların (vəsaitlərin)istismarının faktiki dəyəri və investisiyaların həcmi uyğun gəlmir.Onlar arasındakı fərq əsas fondlara investisiya qoyuluşu hesabına həyata keçirilən, lakin əsas vəsaitləri əmələ gətirməyən xərclərdədir.

Əsas fondların istismara verilməsinin statistik təhlili bir neçə aspektlərdə həyata keçirilir.

Birinci, əsas vəsaitlərin istismara verilməsi üzrə planının yerinə yetirilməsi göstəricisi hesablanır. Hesablama aşağıdakı düstura görə aparılır: (Дзизинская Д. В.,2013).

$$\dot{I}_{pl.yer.yet} = \frac{\partial F_{fak}}{\partial F_{pl}}$$

Burada:

∂F_{fak} - faktiki istismara verilmiş əsas fondu;

∂F_{pl} - əsas fondun istismarı üzrə plan tapşırığını göstərir.

İkinci, əsas fondların istifadəyə verilməsi əmsalı aşağıdakı düsturla hesablanır: (Дзизинская Д. В.,2013).

$$\Theta_{is} = \frac{\partial F_{fak}}{KQ}$$

Burada:

KQ - kapital qoyuluşunun həcmi göstərir.

Əsas fondların istismara verilməsi göstəriciləri üçün dinamikanın nisbi göstəriciləri də hesablanır. Onların hesablama üsulu investisiyaların dinamikası göstəricilərindən fərqlənir.

Bu göstəricilərlə yanaşı, tikintinin orta müddəti və tikintinin intensivliyi (sürəti) göstəriciləri hesablanır.

Tikintinin davam etmə müddəti tikintinin başlandığı gündən obyektin istismara verilməsinədək olan müddət hesab edilir. Faktiki başlama tarixi, görülmə işlər yerinə yetirilməsi haqqında sifarişçi tərəfindən imzalanan birinci aktla müəyyən edilir. Tikintinin sonu obyektin istismara verilməsi haqqında aktın imzalanması tarixidir. Tikintinin orta müddəti, tədqiqatın məqsədindən və məlumat mənbələrinə görə bir neçə üsulla hesablanı bilər.

Tikinti orta müddətini hesablamağın birinci üsulu sadə hesabi ortadan istifadə etməklə həyata keçirilir: (Дзизинская Д. В.,2013).

$$\bar{D} = \frac{\sum D}{n}$$

Burada:

$\sum D$ –obyektlərin tikintisinin davametmə müddətini n- obyektlərin sayını göstərir.

Bu orta kəmiyyət yalnız obyektlər gücünə, dəyərinə, tərkibinə görə eynicinsli olduqda əhəmiyyət kəsb edir.Buna isə praktikada olduqca nadir hallarda rast gəlinir. Tikintinin orta müddəti hesabi orta kəmiyyətin çəkili düsturu ilə də hesablanı bilər:

(Дзизинская Д. В.,2013).

$$\bar{D} = \frac{\sum DN}{\sum N}$$

Burada:

N - obyektin istehsal gücünü göstərir.

Bu düstura əsasən tikintinin orta müddətinin hesablanması aşağıdakı iqtisadi mənası vardır: Burada sürət tikildiyi bütün illərdə obyektlər(məsələn, sənaye müəssisələri)üzrə şərti məhsul buraxılışını, məxrəc müəssisələrin ümumi illik gücünü, sürətin məxrəcə bölünməsi isə obyektlərin tikilməsi zamanı məhsul buraxılışının orta müddətini xarakterizə edir.

Bu orta kəmiyyətdən tikintinin müddətinin gecikdirilməsi və ya qısaldılması nəticəsində itkini və ya əlavə məhsul buraxılışını müəyyən etmək lazım olduqda tətbiq edilə bilər.

Əgər düsturda "çəki" kimi obyektlərin smeta dəyəri qəbul edilərsə, onda tikintinin orta müddəti harmonik orta kəmiyyətin düsturundan istifadə edilməklə hesablanı bilər:(Дзизинская Д. В.,2013).

$$\bar{D} = \frac{\sum pq}{\sum \frac{pq}{D}}$$

Burada:

pq - obyektlərin smeta dəyərini göstərir.

Bu orta kəmiyyət, bütün obyektlərin eyni vaxtda tikintisində kapital qoyuluşlarından istifadənin orta müddətini xarakterizə edir.

Əsas fondların istismara verilməsinin statistik öyrənilməsində tikintinin həyata keçirilməsi intensivliyinin və ya sürətinin xarakteristikası mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ayrı- ayrı obyektlərin tikintisi sürəti istismara sürəti vaxt vahidi üzrə istismara verilən gücün şərti dəyəri ilə ifadə edilir: (Дзизинская Д. В.,2013).

$$v = \frac{N}{D}$$

Obyektlərin və tikinti sahələrinin hazırlıq vəziyyətinin təhlili aşağıda verilən göstəricilərin hesablanmasına əsaslanır: (Дзизинская Д. В.,2013).

$$1) \text{Obyektin hazırlıq dərəcəsi} = \frac{\text{obyektin tikintisi başlanandan yerinə yetirilən kapital qoyuluşu}}{\text{obyektin smeta dəyəri}}$$

$$2) \text{Yerinə yetirilməmiş işlərin faizi} = \frac{\text{obyektin smeta dəyəri} - KQ_{\text{yer.yet}}}{\text{obyektin smeta dəyəri}}$$

$$3) \text{Bitməmiş tikintinin hazırlıq dərəcəsi} = \frac{\text{hesabat dövrünün sonuna bitməmiş tikinti}}{\text{bitməmiş tikintidə obyektin smeta dəyəri}}$$

$$4) \text{Tikinti sahələrinin hazırlığı əmsalı} = \frac{\frac{\text{bütün tikinti sahələrinin obyektləri üzrə tikintinin başlanandan yerinə yetirilən kapital qoyuluşu}}{\text{tikinti sahələrinin smeta dəyəri}}}{\text{tikinti sahələrinin smeta dəyəri}}$$

$$5) \text{Tikinti sahəsinin istismara verilməsinin hazırlıq əmsalı} = \frac{\frac{\text{istismara verilmiş obyektlərin smeta dəyəri}}{\text{tikinti sahələrinin smeta dəyəri}}}{\text{tikinti sahələrinin smeta dəyəri}}$$

$$6) \text{Son tikinti məhsullarının çıxışı əmsalı} = \frac{\frac{\text{istismara verilmiş obyektlərin smeta dəyəri}}{\text{tikinti başlanandan kapital qoyuluşu}}}{\text{tikinti başlanandan kapital qoyuluşu}}$$

Tikinti sahəsində kapital qoyuluşlarının səmərəliliyi onların investisiya sferasındakı dövriyyəsi ilə xarakterizə edilir. Kapital qoyuluşlarının dövriyyəsi dedikdə kapital qoyuluşunun hazır obyektlərə "çevrilmə" sürəti başa düşülür.

Kapital qoyuluşlarının dövriyyəsi göstəricilərinə müəyyən dövr üzrə kapital qoyuluşlarının dövriyyəsinin sayı və bir dövriyyənin orta davam etmə müddəti daxildir. Kapital qoyuluşlarının dövriyyəsinin sayı

$$D_{k.q} = \frac{\Theta F_{ist}}{BT}$$

düsturu ilə hesablanır(Дзизинская Д. В.,2013).

Burada:

ΘF_{ist} - istismarda olan əsas fondu; $\overline{BT}$ -bitməmiş tikinti üzrə orta qalığı göstərir.

Bitməmiş tikinti üzrə orta qalıq xronoloji orta kəmiyyətin düsrutu üzrə hesablanır. Hər iki göstərici eyni qiymətlərlə(ya smeta dəyəri, ya da faktiki)ifadə edilməlidir.

Kapital qoyuluşunun bir dövriyyəsinin orta davam etmə müddəti aşağıdakı düsturla tapılır: (Дзизинская Д. В.,2013).

$$\overline{T_{döv}} = \frac{T_k}{D_{k.q}}$$

Burada:

T_k -təqvim dövrünün uzunluğunu göstərir.

Qeyd edildiyi kimi, kapital qoyuluşlarının səmərəliliyini müəyyən edərkən zaman amilini mütləq nəzərə almaq lazımdır.

Obyektlərin vaxtından qabaq istismara verilməsi investora əlavə mənfəət (qazanc)formasında nəticə əldə etməyə imkan verir və o, aşağıdakı düsturla müəyyən edilir: (Дзизинская Д. В.,2013).

$$S = IR \cdot KQ \cdot (T_m - T_{fakt})$$

Burada:

IR -investisiyaların rentabelliyini;

T_{fakt} - obyektin faktiki istismar müddətini göstərir.

Müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin təhlilində əsas vəzifə kapital qoyuluşunun istifadə edilməsinin dinamikasının xarakteristikasıdır. Hal – hazırda statistikada kapital qoyuluşları indekslərinin 2 tipindən istifadə edilir:

1) Kapital qoyuluşunun dəyər indeksi. O, aşağıdakı qaydada hesablanır: (Ильенкова С.Д. ,2004).

$$J_{qp} = \frac{\sum q_1 p_1}{\sum q_0 p_0}$$

Burada:

$\sum q_1 p_1$ və $\sum q_0 p_0$ - cari və əsas dövrün qiymətlərində kapital qoyuluşunun həcmi xarakterizə edir və ona bütün inflyasiya və investisiya amilləri təsir göstərir.

2) Kapital qoyuluşunun fiziki həcm indeksi. O, aşağıdakı qaydada hesablanır: (Ильенкова С.Д. ,2004).

$$J_q = \frac{\sum q_1 p_0}{\sum q_0 p_0}$$

Burada:

$\sum q_1 p_0$ - müqayisəli qiymətlərdə kapital qoyuluşunun həcmi göstərir.

Bu indeksin özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada, qiymət dəyişikliklərinin təsiri aradan qaldırılır. Ona görə də bu indeks , kapital qoyuluşunun fiziki həcmi dəyişməsinə, yəni, maddi-əşya məzmununu xarakterizə edir və bu göstəriciyə inflyasiya amilinin təsiri isə əsasən kənarlaşdırılır.

Kapital qoyuluşunun yuxarıda göstərilən indeksləri öz aralarında üçüncü bir göstəricinin, yəni kapital qoyuluşunun qiymət indeksi vasitəsilə əlaqələndirilir. Qiymət indeksinin aqreqat düsturu aşağıdakı formada (Ильенкова С.Д. ,2004).

$$J_p = \frac{\sum p_1 q}{\sum p_0 q}$$

Burada:

q – cari və ya əsas dövrdə natural ifadədə kapital qoyuluşlarının texnoloji elementlərini göstərir.

Beləliklə, statistikada kapital qoyuluşunu prosesini həm maliyyə kateqoriyası kimi, həm də əsas fondların (vəsaitlərin) təkrar istehsalında investisiya prosesi kimi öyrənilir. Kapital qoyuluşunun həyata keçirilməsində əsaslı tikinti əsas rol oynayır.

Kapital qoyuluşu prosesində sənayenin bütün sahələri, eyni zamanda nəqliyyat, kənd təsərrüfatı və milli iqtisadiyyatın başqa sahələri iştirak edirlər. Statistika kapital qoyuluşlarını qiymətləndirmək və təhlil etmək üçün qruplaşdırma, indeks və s. metodlardan istifadə edir: Bu zaman təhlil korporativ firmalar və müəssisələrin həm fərdi göstəriciləri, həmçinin investisiya prosesinin qarşılıqlı əlaqədə olan əsas göstəricilərinin məcmusu üzrə aparılır.

2.2. İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və təhlili metodları

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrə investisiyaları öyrənərkən statistikanın əsas vəzifələrindən biri investisiyaların səmərəliliyini qiymətləndirməkdir. Bu isə, müəssisələrin, şirkətlərin, korporasiyaların, firmaların və başqa təsərrüfat subyektlərinin inkişaf məqsədlərindən irəli gəlir və bu isə yeni istehsalın yaradılmasına, genişləndirilməsinə, texniki yenidən qurulmasına, rekonstruksiyasına və digər ticarət fəaliyyətlərinə investisiya qoyuluşu ilə həyata keçirilir. Bu tədbirlərin keçirilməsinə investisiya tələbatı olduqca böyükdür, eyni zamanda investisiya resursları olduqca məhduddur. Buna görə də, investorlar, müəssisə rəhbərləri və menecerləri kapital qoyuluşlarından hansı tezliklə, nə dərəcədə gəlir əldə ediləcəklərinə, yəni, kapital qoyuluşunun nə qədər səmərəli istifadə ediləcəyinə qarşı laqeyd deyillər.

İnvestisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və təhlili zamanı statistika iqtisadi nəzəriyyənin metodoloji prinsiplərinə əsaslanır. Lakin bu metodologiyanın əsas müddəaları başlıca olaraq investisiya obyektlərinin layihələndirilməsi mərhələsinin səmərəliliyinin və maliyyələşdirmə və həyata keçirilməsi üçün onların seçiminin müəyyənləşdirməsi üçün işlənilib hazırlansa da, statistikanın əsas vəzifəsi investisiya obyektinin fəaliyyəti və istismarı şəraitində investisiyaların faktiki səmərəliliyini xarakterizə etməkdən ibarətdir. Buna görə investisiya layihəsinin səmərəliliyinin statistik qiymətləndirilməsi investisiya qoyuluşunun və onun həyata keçirilməsinin (fəaliyyətinin) bütün mərhələlərini əhatə edir.

. İnvestisiya layihələrinin həyata keçirilməsinin əsas şərti onların investisiya siyasətinə və müəssisənin strateji məqsədlərinə uyğun olmasıdır. İnvestisiya

layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi investisiya təhlilinin əsas elementlərindən biridir; O, bir neçə investisiya layihəsindən ən səmərəlisinin düzgün seçilməsi, investisiya proqramlarının təkmilləşdirilməsi və risklərin minimuma endirilməsi üçün əsas vasitədir.

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi üsulları bütün hallarda vahid ola bilməz, çünki investisiya layihələri xərclərin miqyasına, faydalı istifadə müddətinə və faydalı nəticələrinə görə bir-birindən fərqlənir.

Statistikada investisiyaların səmərəliliyinin müəyyən edilməsi üsullarına iki yanaşma vardır. Birinci yanaşmanın əsasında investisiya qoyuluşu və onun nəticələrinin reallaşdırılması ilə bağlı faktiki məlumatlar durur (vaxt faktorunu nəzərə almadan). İkinci yanaşma isə müxtəlif vaxtlarda olan xərclərin müqayisəli vəziyyətə gətirilməsinə əsaslanır (Ильенкова С. Д., 2004).

Bütövlükdə investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsullarını 2 qrupa ayırmaq olar:

- Statistik (uçot) qiymətlərə əsaslanan üsullar;
- Diskontlaşdırılmış qiymətlərə əsaslanan üsullar.

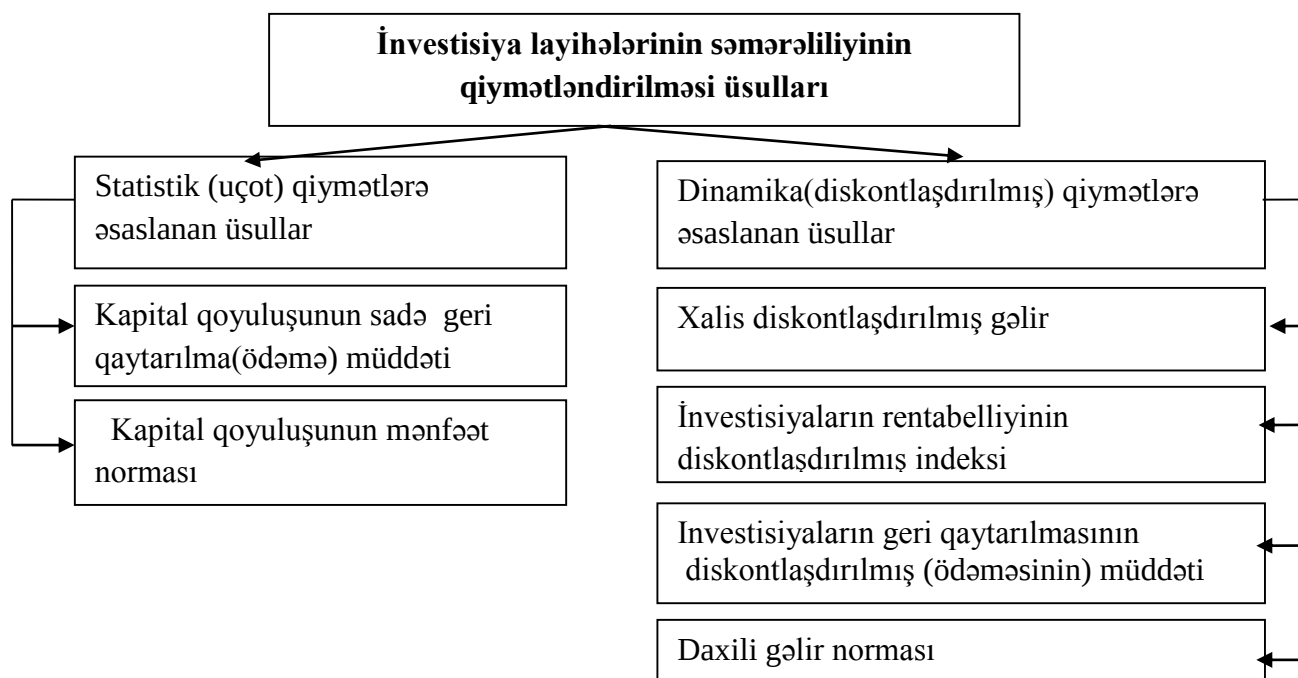
Birinci qrup üsullar vaxt amilini nəzərə almadan faktiki investisiya məlumatlarına və onların realizasiyasının nəticələrinə əsaslanır. İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinin başlangıç mərhələlərində istifadə edilən statistik üsullarla səmərəlilik göstəricilərinin hesablanması öz sadəliyi ilə xarakterizə olunur. Statistik hesablamalara əsaslanan üsullardan praktikada az hallarda istifadə edilir, çünki əksər layihələrin həyata keçirilməsi müddəti bir ildən çox olur. Diskontlaşdırılmış qiymətləndirmələrə əsaslanan ikinci qrup üsullar isə zaman və məkan şəraitində investisiya layihələrinin səmərəliliyini obyektiv qiymətləndirdiyi üçün geniş yayılmışdır. İkinci qrup üsullar müxtəlif dövrlərdəki xərclərin diskont əmsalı vasitəsilə ilə müqayisəli formaya gətirilməsinə əsaslanır. Diskont əmsalı aşağıdakı ifadə ilə müəyyən edilir: (Теслюк Л. М., Румянцева А. В., 2014).

$$\Theta_d = \frac{1}{(1 + E)^t}$$

Burada E – diskont normasını; t – illərin sayını göstərir.

Diskontlaşdırma dərəcəsini seçərkən inflyasiya, investisiya üçün bütün vəsait mənbələrin dəyəri və bütün risk göstəriciləri nəzərə alınır(Шакирова Л. А., 2017).

Şəkil 4: İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları

Mənbə: Афоничкин А. И., Журова Л. И. и Михаленко Д.Г., 2017 .

İqtisadi ədəbiyyatda bu göstəricilərə başqa adlarla da rast gəlmək olar. Məsələn, xalis gəlirə- xalis cari dəyər kimi, daxili gəlir normasına - daxili ödəmə norması, gəlirlilik indeksinə - rentabellik indeksi kimi rast gəlmək olar. İqtisadi ədəbiyyatda rast gəlinən göstəricilərin ingilis dilində analoqları 2 sayılı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 2: İnvestisiya layihələrinin səmərəlilik göstəriciləri

Göstəricinin adı	İngilis dilində analoqu
Kapital qoyuluşunun sadə geri qaytarılma(ödəmə) müddəti	Pay-back period (PP)
Kapital qoyuluşunun mənfəət norması	Accounting rate of return (ARR)
Xalis diskontlaşdırılmış gəlir	Net present value (NPV)
Daxili gəlirlilik norması	Internal rate of return (IRR)
Gəlirlilik indeksi	Profitability index (PI)
İnvestisiyaların geri qaytarılmasının (ödəməsinin)diskontlaşdırılmış müddəti	Discounted pay-back period (DPP)

Mənbə: Афоничкин А. И., 2018.

İnvestisiyaların sadə geri qaytarılma(ödəmə)müddəti, ilkin investisiyanın geri qaytarılacağı illərin gözlənilən sayı kimi müəyyən edilir.Kapital qoyuluşunun geri

qaytarılma(ödəmə)müddəti göstəricisi adətən illərlə ölçülür. Bu göstəricidən təkcə kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin müəyyən edilməsində deyil, həmçinin də likvidliklə əlaqədar investisiya risklərinin səviyyəsinin qiymətləndirməsində də istifadə etmək olar(layihənin həyata keçirilməsi müddətindən onun tam geri qaytarılmasına qədərki müddət nə qədər uzun olarsa, investisiya risklərinin səviyyəsi də o qədər yüksək olar).Bu üsuldan geri qaytarılma(ödəmə)müddəti bəzi əvvəlcədən(məsələn, investor tərəfindən)müəyyən edilmiş müddətdən az olan istənilən investisiya layihəsini həyata keçirərkən istifadə olunur.

İnvestisiyalar birdəfəlik və sonrakı illik pul axınları layihə dövrü ərzində təxminən bərabər olan investisiyaların geri qaytarılma (ödənmə) müddəti aşağıdakı düsturla hesablanı bilər: (Афоничкин А. И., 2018).

$$PP = \frac{\text{İnvestisiya lahiyəsində qoyulan kapital qoyuluşunun həcmi}}{\text{illik pul axının (gəlirin)həcmi}}$$

Bir qayda olaraq, pul axını kimi xalis mənfəət və amortizasiya ayırmalarının məbləği çıxış edir. Bu üsulun əsas üstünlüyü odur ki, ən riskli layihələrin içərisindən geri qaytarılma(ödəmə)müddəti ən az olan lahiyəni seçməklə riskin nəzərə alınmasını asanlaşdırır. Bu yanaşma, investisiya layihəsinin sonrakı illərdəki pul axını haqqında müəssisələrin kifayət qədər informasiyası olmadığı halda faydalıdır.

Kapital qoyuluşunun mənfəət norması göstəricisinin əsasını orta illik xalis mənfəəti investisiyaların(kapital qoyuluşunun)orta dəyərinə bölünməsi təşkil edir.Kapital qoyuluşunun orta həcmi təhlil edilmiş biznes layihəsinin icra müddəti başa çatdıqdan sonra bütün kapital xərcləri silindiği halda kapital qoyuluşunun ilkin həcmi ikiyə bölməklə müəyyən edilir(Афоничкин А. И., 2018).

$$ARR = \frac{XG}{\frac{1}{2}(İC - QD)}$$

Burada:

XG-layihənin həyata keçirilməsindən əldə edilən xalis gəlirin orta illik həcmi;

İC-ilkin investisiyaların həcmi;

QD-biznes lahiyənin qalıq dəyərini(əsas fondaların ləğv dəyərini)göstərir.

Bu əmsal çox vaxt avanslaşdırılmış kapitalın rentabellik göstəricisi (müəssisənin xalis mənfəətini avanslaşdırılmış vəsaitlərin orta illik dəyərinə bölməklə hesablanır)müqayisə olunur. Bəzi hallarda müəssisə rəhbərliyi bu göstərici ilə müqayisə edilən olunan həddin dəyərini təyin edir.Bu üsul orta illik xalis mənfəəti eyni olan, lakin müxtəlif illər ərzində əldə edilən layihələrə fərq qoymur.

Xalis diskontlaşdırılmış dəyər (*NPV*) göstəricisindəki "xalis" termini aşağıdakı mənanı kəsb edir: pulun məbləği daxil olan(müsbət)və çıxan (mənfi) axınların cəbri cəmi şəkilində müəyyən edilir. Baxılan üsulun mahiyyətinə müvafiq olaraq, bütün daxil olan pul axınlarının cari dəyəri, investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün cəlb edilən kapital qoyuluşları hesabına çıxan pul axınlarının cari dəyəri ilə müqayisə olunur.Beləliklə, xalis diskontlaşdırılmış dəyər- seçilmiş faiz dərəcəsinə uyğun diskontlaşdırılmış pul axınlarının ümumi cari dəyəri ilə ilkin investisiyaların məbləği arasında olan fərkdir:(Афоничкин А. И., 2018).

$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{PA_i}{(1 + E)^t} - IC$$

Burada:

PA_i - pul axınını;

E –diskontlaşma dərəcəsinə göstərir.

Əgər layihənin *NPV*-nin pul ifadəsində hesablanmış kəmiyyəti müsbət olarsa ($NPV > 0$), bu, ilkin kapital məsrəflərinin layihənin istismar müddəti ərzində geri qaytarılacağını və artacağını göstərir. Buna uyğun olaraq belə investisiya layihəsi səmərəli hesab edilir və onu həyata keçirilə bilər.Hər hansı layihə üzrə *NPV*-nin kəmiyyəti nə qədər böyük olarsa,səmərəliliyi də o qədər yüksək olar.

$NPV < 0$ olarsa, bu nəzərdə tutulan mənfəət normasının təmin edilmədiyini və layihənin zərərli olmasını göstərir.Belə layihənin həyata keçirilməsi iqtisadi baxımdan məqsədə uyğun deyil. $NPV = 0$ olarsa,bu layihənin yalnız kapital xərclərini ödədiyini və heç bir gəlir gətirmədiyini göstərir. Bu çür layihələrin həyata

keçirilməsi də iqtisadi baxımdan məqsədə uyğun sayılmaz (Афоничкин А. И., Журова Л. И. и Михаленко Д.Г., 2017).

Əgər investisiya layihəsi birdəfəlik investisiyanı deyil, bir neçə dövr üzrə maliyyə mənbələrinə investisiyanı nəzərdə tutursa, NPV düsturu aşağıdakı formanı alır: (Афоничкин А. И., 2018).

$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{PA_i}{(1+E)^t} - \sum_{i=0}^n \frac{IC_i}{(1+E)^t}$$

Hesablamaların sadəliyi, additivlik bu üsulun əsas üstünlükləri hesab edilsə də, NPV-nin həddən artıq böyük kəmiyyətinin iqtisadi baxımdan məqsədə uyğun investisiya variantına həmişə uyğun gəlməməsi onun çatışmazlığı hesab edilir.

Rentabellik indeksi NPV göstəricisinin davamıdır. Bununla birlikdə, mütləq kəmiyyət kimi çıxış edən xalis diskontlaşdırılmış dəyər göstəricisindən fərqli olaraq, investisiyaların rentabellik indeksi nisbi kəmiyyət kimi hesablanır və cəlb olunmuş kapital qoyuluşlarının istifadəsinin səmərəliliyini səciyyələndirir.

Əgər investisiyalar birdəfəlik həyata keçirilirsə, onda rentabellik indeksi (PI) aşağıdakı düsturla hesablanır: (Афоничкин А. И., 2018).

$$PI = \frac{\sum_{i=1}^n \frac{PA_i}{(1+E)^t}}{IC}$$

Əgər investisiyalar müəyyən axın şəklində həyata keçirilirsə, onda düstur aşağıdakı formanı alır:

$$PI = \frac{\sum_{i=1}^n \frac{PA_i}{(1+E)^t}}{\sum_{i=0}^n \frac{IC_i}{(1+E)^t}}$$

$PI > 1$, onda o, iqtisadi cəhətdən səmərəli layihə kimi qəbul edilməlidir. Bu zaman $NPV > 0$ olur. $PI < 1$ olarsa, onda investora əlavə gəlir gətirmədiyi üçün layihə rədd edilməlidir. Bu zaman $NPV < 0$ olur. $PI = 1$ olarsa, bu o deməkdir ki, biznes layihəsinə qoyulan investisiyanın gəlirliliyi rentabellik normativinə uyğun gəlir. Bu zaman $NPV = 0$ olur.

İnvestisiya layihələrini bu meyara müvafiq olaraq qiymətləndirərkən rentabellik indeksnin kəmiyyəti yüksək olan layihə seçilir.

Bu üsulun üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

- NPV ilə müqayisədə investisiya layihələri üzrə iqtisadi səmərəliliyi daha yaxşı şəkildə xarakterizə edir;
- bu üsul , investisiya xərclərini, investisiyalardan istifadənin iqtisadi nəticələri ilə müqayisə etməyə imkan verir.

Bu üsulun çatışmazlıqları aşağıdakılardır:

- Alternativ investisiya layihələri üzrə PI ilə hesablamaların nəticələri, NPV ilə hesablamaların nəticələri ziddiyyət təşkil edə bilər;
- bu üsul , investisiya layihələrinin miqyasını nəzərə ala bilmir.

İnvestisiyaların geri qaytarılmasının (ödəməsinin)diskontlaşdırılmış müddəti (DPP) diskontlaşdırılmış gəlirin məbləğinin bütün diskontlaşdırılmış kapital xərclərini kompensasiya etdiyi müddəti göstərir və o,aşağıdakı düsturla hesablanır: (Афоничкин А. И., 2018).

$$DPP = \frac{\sum_{i=0}^n \frac{IC_i}{(1 + E)^t}}{\sum_{i=1}^n \frac{PA_i}{(1 + E)^t}}$$

Bu düsturdan investisiya layihəsinin bütün dövrlərində diskontlaşdırılmış pul axınlarının təqribən eyni qaldığı zaman tətbiq etmək daha məqsədə uyğundur.

İllik pul daxilolmalarının miqdarı eyni olmadıqda, hesablama başqa şəkildə aparılmalıdır: ilkin xərclərin ümumi məbləğindən tədricən hər ayrı intervalda növbəti ilin pul axınları çıxılır.Bu xərclər mənfi şəkllə düşənə qədər davam etdirilir. Bu göstəricinin çatışmazlıqlarından biri, investisiya qoyuluşlarının geri qaytarılma (ödənmə) müddəti bitdikdən sonra əmələ gələn pul axınlarını nəzərə almamasıdır.

Daxili gəlirlilik normasını (İRR) investisiyanın gəlirlilik səviyyəsinin həddi kimi şərh etmək olar. Daxili gəlirlilik norması dedikdə faiz dərəcəsi(investisiya layihəsinin xalis diskontlaşdırılmış dəyərinin sıfır olduğu zaman) başa düşülür.

Daxili gəlirlilik norması birdəfəlik kapital qoyuluşu zamana aşağıdakı tənliyi həll etməklə müəyyən edilir:(Афоничкин А. И., 2018).

$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{PA_i}{(1 + \dot{IRR})^t} - \dot{IC} = 0$$

Burada:

$\dot{IRR}$ - daxili gəlirlilik normasını göstərir.

Bu bərabərlik investisiya layihəsinin icrasına müxtəlif vaxtlı investisiyalar cəlb edildiyi zaman başqa forma alır: (Афоничкин А. И., 2018).

$$NPV = \sum_{i=1}^n \frac{PA_i}{(1 + \dot{IRR})^t} - \sum_{i=0}^n \frac{\dot{IC}_i}{(1 + \dot{IRR})^t} = 0$$

$\dot{IRR}$ üsulunun praktiki tətbiqi ardıcıl iterasiya kompleksinin yerinə yetirməsinə aparır ki, onun vasitəsilə $NPV=0$ bərabərliyini təmin edən diskontlaşdırılmış amil tapılır.

Belə halda diskontlaşdırma dərəcəsinin iki qiyməti (t_x və t_2) elə seçilir ki, t_x və t_2 aralığında NPV öz dəyərini "+" işarəsindən "-" işarəsinə və ya əksinə dəyişsin. Hesablamalar üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir: (Афоничкин А. И., 2018).

$$\dot{IRR} = t_1 + \frac{NPV_{t_1}}{NPV_{t_1} - NPV_{t_2}} (t_2 - t_1)$$

Təcrübədə $\dot{IRR}$ verilmiş diskontlaşdırma dərəcəsi ilə müqayisə edilir. Əgər, $\dot{IRR} > r$ olduğu halda investisiya layihəsi səmərəli hesab edilir və NPV -nin müsbət olmasını i təmin edəcəkdir. $\dot{IRR} < r$ olması kapital xərclərinin diskontlaşdırılmış pul axınının miqdarından çox olduğunu göstərir və bu zaman layihənin faydasız olduğu qəbul edilməlidir.

İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirməsi üsullarının hesablanması aşağıdakı şərti məlumatlara əsasən həyata keçirək. Tutaq ki, müəssisə yeni istehsal xəttinin alınması üçün 2 investisiya layihəsini nəzərdən keçirir və məlum olur ki, birinci xəttin dəyəri 15.000 min manat, ikincisi 14.000 min manat olmaqla, hər xəttin istismar müddəti 5 ildir. Avadanlıqların köhnəlməsi xətti amortizasiya üsulu (yəni illik 20%) ilə hesablanır. Avadanlıqların istismarı müddəti bitdikdə onların ləğvi edilməsi nəticəsində əldə edilən məbləğ onun sökülməsi

xərclərini ödəməlidir. Tələb olunan mənfəət norması 16% -dir. İlk investisiyalar müəssisənin öz şəxsi hesabına əsasən həyata keçirilir.

3 sayılı cədvəlin məlumatlarına əsasən diskont qiymətləndirməyə əsaslanan hesablama üsullarından istifadə etməklə səmərəli investisiya layihəsini qiymətləndirək:

Cədvəl 3: İnvestisiya layihələrinin həyata keçirildiyi dövr üzrə ilkin məlumatlar, min manat

	İllər				
Göstərici	I	II	III	IV	V
Lahiyə1					
1.Satışdan gəlir	11500,0	12200,0	13400,0	13000,0	11000,0
2.Əməliyyat xərcləri(amortizasiyasız)	5100,0	5304,0	5516,0	5537,0	5266,0
3.Amortizasiya	3000,0	3000,0	3000,0	3000,0	3000,0
Lahiyə2					
1.Satışdan gəlir	10 800,0	11400,0	12 800,0	12 200,0	10600,0
2.Əməliyyat xərcləri(amortizasiyasız)	4800,0	5130,0	5800,0	5840,0	5220,0
3.Amortizasiya	2800,0	2800,0	2800,0	2800,0	2800,0

Mənbə: Şərti rəqəmlərdən istifadə etməklə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Yuxarıdakı cədvəlin məlumatlarına əsasən investisiya layihələrinin həyata keçirildiyi dövrdə xalis pul axınını hesablamaq üçün aşağıdakı 4 və 5 sayılı cədvəli tərtib edək:

Cədvəl 4: I lahiyə üzrə investisiya layihələrinin həyata keçirildiyi dövrdə xalis pul axınının hesablanması, min manat

	İllər				
Göstərici	I	II	III	IV	V
Lahiyə1					
1.Satışdan gəlir	11500,0	12200,0	13400,0	13000,0	11000,0
2.Əməliyyat xərcləri(amortizasiyasız)	5100,0	5304,0	5516,0	5537,0	5266,0
3.Amortizasiya	3000,0	3000,0	3000,0	3000,0	3000,0
4.Vergi tutulan gəlir	3400,0	3896,0	4884,0	4463,0	2734,0
5.Gəlir vergisi	680,0	779,0	977,0	893,0	547,0
6.Xalis mənfəət (4-5)	2720,0	3117,0	3907,0	3570,0	2187,0
7.Xalis pul axını (3+6)	5720,0	6117,0	6907,0	6570,0	5187,0

Mənbə: Şərti rəqəmlərdən istifadə etməklə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 5: II lahiyə üzrə investisiya layihələrinin həyata keçirildiyi dövrdə xalis pul axınının hesablanması, min manat

	İllər				
Göstərici	I	II	III	IV	V
Lahiyə2					
1.Satışdan gəlir	10 800,0	11400,0	12 800,0	12 200,0	10600,0

2.Əməliyyat xərcləri(amortizasiyasız)	4800,0	5130,0	5800,0	5840,0	5220,0
3.Amortizasiya	2800,0	2800,0	2800,0	2800,0	2800,0
4.Vergi tutulan gəlir	3200,0	3470,0	4200,0	3560,0	2580,0
5.Gəlir vergisi	640,0	694,0	840,0	712,0	516,0
6.Xalis mənfəət (4-5)	2560,0	2776,0	3360,0	2848,0	2064,0
7.Xalis pul axını (3+6)	5360,0	5576,0	6160,0	5648,0	4864,0

Mənbə: Şərti rəqəmlərdən istifadə etməklə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu məlumatlara əsasən xalis diskontlaşdırılmış gəliri (NPV) aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

I layihə üzrə

$$NPV_1 = \frac{5720,0}{(1+0,16)^1} + \frac{6117,0}{(1+0,16)^2} + \frac{6907,0}{(1+0,16)^3} + \frac{6570,0}{(1+0,16)^4} + \frac{5187,0}{(1+0,16)^5} - 15000,0 =$$

$$20000,14 - 15000,0 = 5000,14 \text{ min manat}$$

II layihə üzrə

$$NPV_2 = \frac{5360,0}{(1+0,16)^1} + \frac{5576,0}{(1+0,16)^2} + \frac{6160,0}{(1+0,16)^3} + \frac{5648,0}{(1+0,16)^4} + \frac{4864,0}{(1+0,16)^5} - 14000,0 =$$

$$18146,17 - 14000,0 = 4146,17 \text{ min manat}$$

Deməli, hər iki investisiya layihəsi üzrə NPV dəyəri müsbət olduğundan hər iki layihə səmərəlidir və həyata keçirilə bilər. Lakin hər iki layihə üzrə NPV göstəricilərinin müqayisəsi ikinci layihəyə nisbətən birinci layihənin daha səmərəli olduğunu göstərir.

İnvestisiyaların rentabellik indeksinin hesablanması aşağıdakı kimi hesablamaq olar:

$$\text{I layihə üzrə } PI_1 = \frac{20000,14}{15000} = 1,33$$

$$\text{II layihə üzrə } PI_2 = \frac{18146,17}{14000} = 1,30$$

Hər iki investisiya layihəsi üzrə $PI > 1$ olduğu üçün hər 2 layihə iqtisadi cəhətdən səmərəlidir.

Onu da qeyd edək diskontlaşdırma dərəcəsi 16% olduqda NPV-nin qiyməti müsbətdir (5.000.4 min manat). İndi isə NPV-nin qiymətinin mənfi olan diskontlaşdırma dərəcəsinə tapaq:

I layihə üzrə 26% diskontlaşdırma dərəcəsi ilə NPV-nin qiymətini təyin edək:

$$NPV_1 = \frac{572,00}{(1+0,26)^1} + \frac{6117,0}{(1+0,26)^2} + \frac{6907,0}{(1+0,26)^3} + \frac{6570,0}{(1+0,26)^4} + \frac{5187,0}{(1+0,26)^5} - 15000,0 = 16085,65 - 15000,0 = 1085,65 \text{ min manat}$$

26% diskontlaşdırma dərəcəsinə NPV qiymətinin müsbət olaraq qaldığından NPV-nin qiymətini 30% diskontlaşdırma dərəcəsi ilə hesablayaq

I lahiyə üzrə:

$$NPV_1 = \frac{5720}{(1+0,3)^1} + \frac{6117}{(1+0,3)^2} + \frac{6907}{(1+0,3)^3} + \frac{6570}{(1+0,3)^4} + \frac{5187}{(1+0,3)^5} - 15000,0 = 14860,88 - 15000,0 = -139,12 \text{ min manat}$$

Hesablamalara əsasən daxili gəlirlilik normasını (İRR) müəyyən edək:

$$\dot{IRR}_1 = 26 + \frac{1085,65}{1085,65 - (-139,12)} (30 - 26) = 29,55\%$$

29% faiz dərəcəsinin dəyərini almaq üçün dərəcənin kəmiyyətini dəqiqləşdirək:

$$NPV_1 = \frac{5720,0}{(1+0,29)^1} + \frac{6117,0}{(1+0,29)^2} + \frac{6907,0}{(1+0,29)^3} + \frac{6570,0}{(1+0,29)^4} + \frac{5187,0}{(1+0,29)^5} - 15000,0 = 152,16$$

$$\dot{IRR}_1 = 29 + \frac{152,16}{152,16 - (-139,12)} (30 - 29) = 29,52\%$$

II lahiyə üzrə analoji hesablamaları aparaq:

26% diskontlaşdırma dərəcəsinə

$$NPV_2 = \frac{5360,0}{(1+0,26)^1} + \frac{5576,0}{(1+0,26)^2} + \frac{6160,0}{(1+0,26)^3} + \frac{5648,0}{(1+0,26)^4} + \frac{4864,0}{(1+0,26)^5} - 14000,0 = 14618,04 - 14000,0 = 618,04 \text{ min manat}$$

II lahiyə üzrə NPV-nin qiymətini 30% diskontlaşdırma dərəcəsi ilə hesablayaq

$$NPV_2 = \frac{5360,0}{(1+0,3)^1} + \frac{5576,0}{(1+0,3)^2} + \frac{6160,0}{(1+0,3)^3} + \frac{5648,0}{(1+0,3)^4} + \frac{4864,0}{(1+0,3)^5} - 14000,0 = 13513,85 - 14000,0 = -486,15 \text{ min manat}$$

Hesablamalara əsasən II lahiyə üzrə daxili gəlirlilik normasını (İRR) müəyyən edək:

$$\dot{IRR}_2 = 26 + \frac{618,04}{618,04 - (-486,15)} (30 - 26) = 28,24\%$$

28 və 29%-ə bərabər faiz dərəcəsinin dəyərini almaq üçün dərəcənin kəmiyyətini dəqiqləşdirək:

$$NPV_2 = \frac{5360,0}{(1+0,28)^1} + \frac{5576,0}{(1+0,28)^2} + \frac{6160,0}{(1+0,28)^3} + \frac{5648,0}{(1+0,28)^4} + \frac{4864,0}{(1+0,28)^5} - 14000,0 = 47,79 \text{ min}$$

manat

$$NPV_2 = \frac{5360,0}{(1+0,29)^1} + \frac{5576,0}{(1+0,29)^2} + \frac{6160,0}{(1+0,29)^3} + \frac{5648,0}{(1+0,29)^4} + \frac{4864,0}{(1+0,29)^5} - 14000,0 = - 223,52$$

min manat

$$IRR_2 = 28 + \frac{47,79}{47,79 - (-223,52)} (29 - 28) = 28,17\%$$

Deməli aparılmış hesablamalara əsasən , hər 2 layihə səmərəli olsa da birinci layihə daha optimaldır.

Beləliklə, statistika investisiyaların səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi məsələlərinin həllində iqtisadi nəzəriyyənin ümumi metodoloji müddəalarına əsaslanır. Statistika investisiyaların səmərəliliyinin təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün xalis gəlir, xalis diskontlaşdırılmış gəlir, investisiyaların gəlirliyi indeksi, daxili gəlir norması, investisiyaların geri qaytarılmasının (ödənməsinin) müddəti göstəricilərindən istifadə edir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MÜƏSİSƏLƏRİN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN STATİSTİK TƏDQIQI VƏ ONUN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan Respublikasında müəssisələrə daxili və xarici investisiyaların dinamikasının və quruluşunun statistik tədqiqi

Hər bir ölkənin, həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatının səmərəli inkişafı, yalnız müəssisələrə qoyulan investisiyaların davamlı olması ilə mümkündür. İnvestisiya qoyuluşlarının həcmnin, iqtisadiyyatın sahələri və mülkiyyət formaları üzrə differensiasiyasının və onların növlərinin tərkibinin müəyyən edilməsi ölkə və onun regionlarının iqtisadiyyatının inkişafının strateji əsasıdır. Əsas kapitalla investisiyaların artım tempini yüksəltmədən, respublika iqtisadiyyatının investisiya komponentləri arasında olan qarşılıqlı əlaqə mexanizmlərində kardinal yaxşılaşmanın olmasını gözləmək çətindir.

Azərbaycan Respublikasında 2011 – 2018 – ci illərdə bütün mənbələr üzrə manatla və dollarla investisiya qoyuluşlarının həcmnin dinamikası aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir:

Cədvəl 6: Azərbaycan Respublikasında 2011 – 2018 – ci illərdə bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmi (xarici investisiyalar da daxil olmaqla)

İllər	Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmi	
	milyon manat	milyon dollar
2011	17048,8	21588,9
2012	20251,0	25777,8
2013	21448,2	27340,0
2014	21890,6	27907,5
2015	20057,4	19547,2
2016	22706,4	14228,0
2017	24462,5	14213,3
2018	25877,0	15221,7

Mənbə: Cədvəl AzDSK – nın www.stat.gov.az rəsmi internet saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

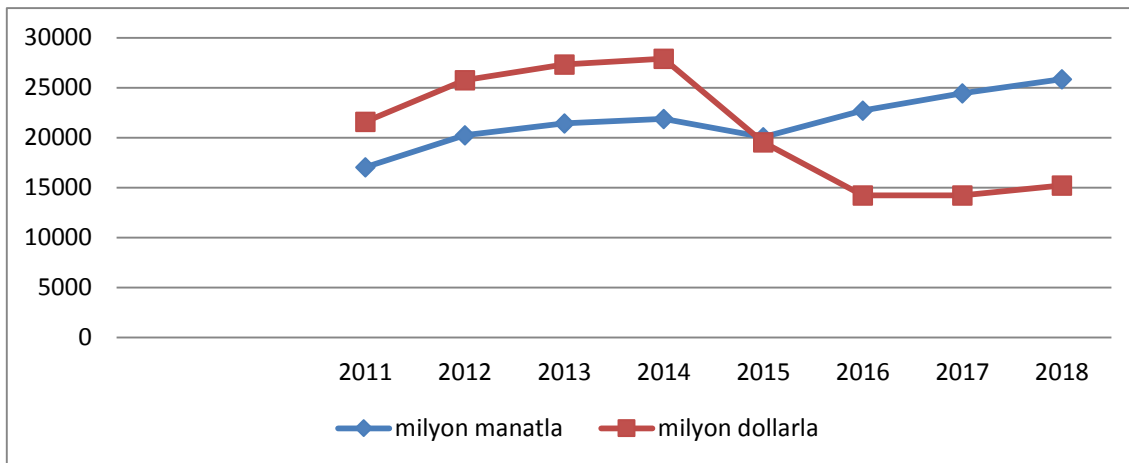
Cədvəldən göründüyü kimi, 2011–2018–ci illərdə bütün mənbələr üzrə manatla investisiya qoyuluşlarının həcmi ilbəil(ölkədə baş verən devalvasiya ilə əlaqədar yalnız 2015–ci ildən başqa)artmışdır. 2011–2018–ci illərdə investisiya qoyuluşları(manatla)üzrə orta mütləq artım $\frac{25877,0-17048,8}{8-1}=1261,2$ milyon manat olmuşdur. Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının manatla dinamikası üzrə hesablanmış mütləq artımın səviyyəsi göstərir ki, bütün mənbələr üzrə investisiyaların həcmində 2011-ci illə müqayisədə 2012–ci ildə 3202,2 milyon manat,2013–ci ildə 4399,4milyon manat, 2014-ci ildə 4841,8milyon manat, 2015–

ci ildə 3008,6milyon manat, 2016–cı ildə 5657,6milyon manat , 2017–ci ildə 7413,7milyon manat, 2018–ci ildə 8828,2 milyon manat artım baş vermişdir.

Silsiləvi mütləq artımın səviyyəsi göstərir ki, xarici investisiyaların həcmində özündən qabaqkı illə müqayisədə 2012–ci ildə 3202,2 milyon manat, 2013–ci ildə 1197,2 milyon manat, 2014–ci ildə 442,4 milyon manat artım, 2015– ci ildə - 1833,2milyon manat azalma , 2016–cı ildə 2649,0 milyon manat artım, 2017–ci ildə 1756,5milyon manat, 2018–ci ildə 1414,5 milyon manat artım baş vermişdir. Bütün mənbələr üzrə investisiyaların əsas qaydada artım sürətinin səviyyəsi 2012–ci ildə 118,8%(nisbi artım18,8%), 2013–ci ildə 125,8%(nisbi artım 25,8%), 2014–ci ildə 128,4%(nisbi artım 28,4%), 2015– ci ildə 117,6%(nisbi artım 17,6%) , 2016–cı ildə 133,2%(nisbi artım33,2%), 2017–ci ildə 143,5%(nisbi artım 43,5%), 2018–ci ildə 151,8%(nisbi artım 51,8%) olmuşdur. Silsiləvi artım sürətinin səviyyəsi göstərir ki, bütün mənbələr üzrə investisiyaların həcmi 2012–ci ildə 118,8%(nisbi artım18,8%), 2013–ci ildə 106,1%(nisbi artım 6,1%), 2014–ci ildə 102,1%(nisbi artım 2,1%), 2015– ci ildə 91,6%(nisbi azalma 8,4%) , 2016–cı ildə 113,2%(nisbi artım13,2%), 2017–ci ildə 107,7%(nisbi artım 7,7%), 2018–ci ildə 105,8%(nisbi artım5,8%) olmuşdur. Bütün mənbələr üzrə investisiyaların 1% nisbi artımın (azalmanın) mütləq qiyməti 2012–ci ildə 170,5 milyon manat, 2013–ci ildə 202,5 milyon manat, 2014–ci ildə 214,5milyon manat, 2015– ci ildə 218,9milyon manat, 2016–cı ildə 200,6 milyon manat, 2017–ci ildə 227,1milyon manat, 2018–ci ildə 244,6milyon manat olmuşdur. (Əlavə 1.)

Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının dollarla həcmi 2011–2014–ci illərdə ildən-ilə artsa da 2015–2017–ci illərdə ildən-ilə azalmış, 2018 – ci ildə yenidən artmışdır. 2017–ci illə müqayisədə dollarla investisiya qoyuluşlarının həcmi 2018–ci ildə 7,1% artmışdır. Deməli, 2009–2018–ci illərdə bütün mənbələr üzrə manatla investisiya qoyuluşlarının həcmində müsbət dinamika müşahidə olunsada, dollarla dinamikasında bunu demək olmur.

Şəkil 5: 2011–2018–ci illərdə bütün mənbələr üzrə manatla və dollarla investisiya qoyuluşlarının həcmninə dinamikası

Mənbə: Cədvəl AzDSK – nın www.stat.gov.az rəsmi internet saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bütün mənbələr üzrə investisiyaların 2011-ci ildə 59,8% və 40,2%, 2012-ci ildə 60% və 40%, 2013-cü ildə 61,4% və 38,6%, 2014-cü ildə 58,1% və 41,9%, 2015-ci ildə 45,2% və 54,8%, 2016-cı ildə 28,6% və 71,4%, 2017-ci ildə 35,9% və 64,1%, 2018-ci ildə 45,9% və 55,1%-ni uyğun olaraq daxili və xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Deməli, əgər bütün mənbələr üzrə investisiyaların 2011—2014-cü illərdə yarıdan çoxunu daxili investisiyalar təşkil edirdisə, 2015-2018-ci illərdə xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

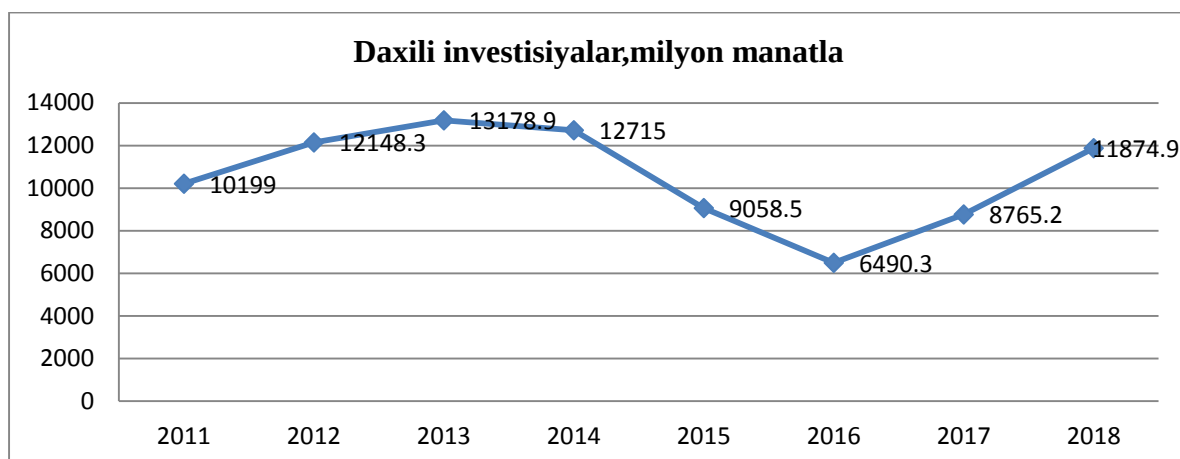
Cədvəl 7: Azərbaycan Respublikasında 2009 – 2018 – ci illərdə daxili investisiyaların həcmi

İllər	Daxili investisiyaların həcmi	
	milyon manat	milyon dollar
2011	10199,0	12915,0
2012	12148,3	15463,8
2013	13178,9	16799,1
2014	12715,0	6985,2
2015	9058,5	6985,2
2016	6490,3	6985,2
2017	8765,2	6985,2
2018	11874,9	6985,2

Mənbə: AzDSK – nın www.stat.gov.az rəsmi internet saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

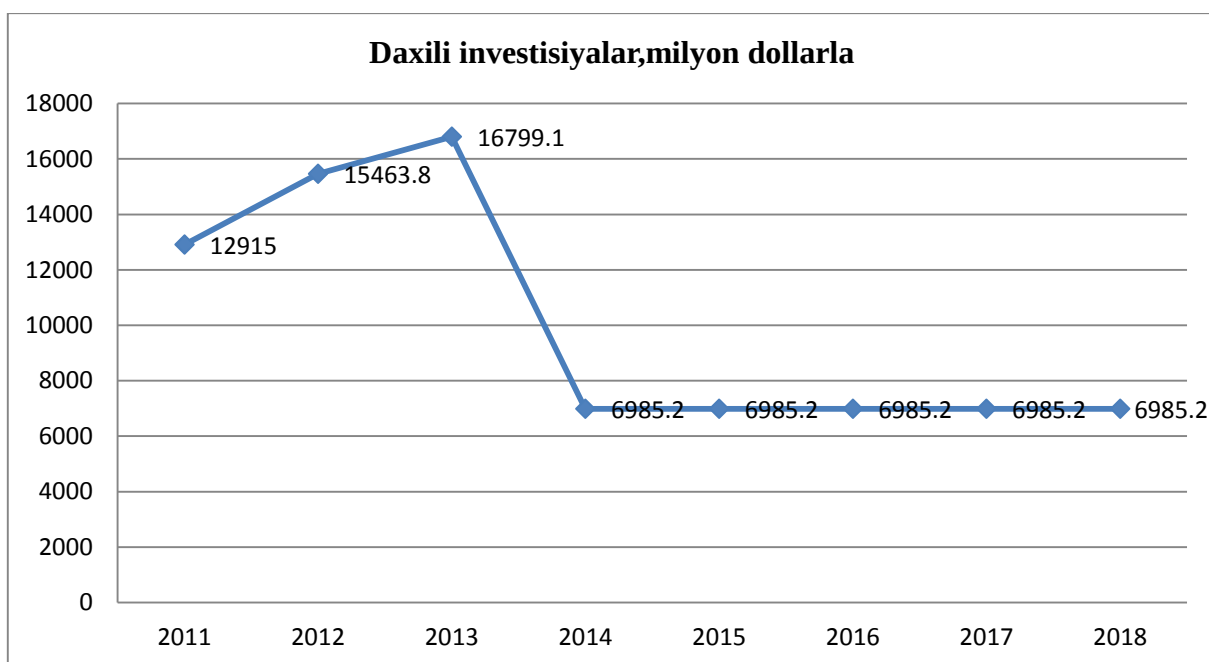
Cədvəldən göründüyü kimi, daxili investisiyaların manatla həcmində 2009-2013-cü illərdə artım, 2014-2017-ci illərdə azalma, 2018-ci ildə isə yenidən artım olmuşdur. Daxili investisiyaların dollarla həcmində isə 2009-2013-cü illərdə artım, 2014-2018-ci illərdə azalma olmuşdur. Bu azalmanın səviyyəsi bütün illərdə sabit (6985,2 milyon dollar) qalmışdır.

Şəkil 6: 2011–2018–ci illərdə manatla daxili investisiya qoyuluşlarının həcmnin dinamikası

Mənbə: Cədvəl AzDSK – nın www.stat.gov.az rəsmi internet saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 7: 2011–2018–ci illərdə dollarla daxili investisiya qoyuluşlarının həcmnin dinamikası

Mənbə: Cədvəl AzDSK – nın www.stat.gov.az rəsmi internet saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Məlumdur ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə iqtisadiyyatına maliyyə kreditləri, neft bonusları, portfel investisiyaları, birbaşa investisiyalar və s.şəklində xarici investisiyaların sürətli axını başladı.

Azərbaycan Respublikasında 2011 – 2018 – ci illərdə xarici investisiyaların həcmi xarakterizə edən rəqəmlər aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 8: Azərbaycan Respublikasında 2009 – 2018 – ci illərdə xarici investisiyaların həcmi

İllər	Xarici investisiyaların həcmi	
	milyon manat	milyon dollar
2011	6849,8	8673,9
2012	8102,7	10314,0
2013	8269,3	10540,9
2014	9175,6	11697,7
2015	10998,9	10719,1
2016	16216,1	10161,1
2017	15697,3	9120,5
2018	14002,1	8236,5

Mənbə: Cədvəl AzDSK – nın www.stat.gov.az rəsmi internet saytınının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

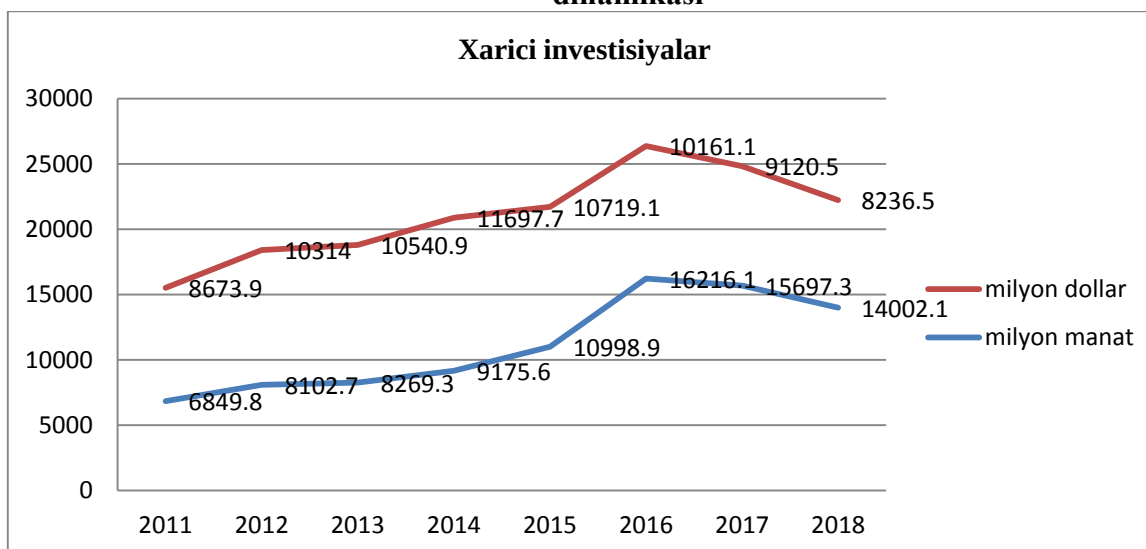
Cədvəldən göründüyü kimi, xarici investisiyaların manatla həcmi xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsində 2011–2016–ci illərdə artım müşahidə olunsada 2017- 2018 –ci illərdə azalma baş vermişdir . Təhlil nəticəsində məlum olmuşdur ki, xarici investisiyalar üzrə əsas qaydada mütləq artımın səviyyəsi 2012–ci ildə 1253,1 milyon manat,2013–ci ildə 1419,5 milyon manat, 2014-ci ildə 2325,8 milyon manat, 2015– ci ildə 4149,1milyon manat, 2016–cı ildə 9366,3 milyon manat, 2017–ci ildə 8,847,5 milyon manat,2018–ci ildə 7152,3 milyon manat olmuşdur.Yəni,2011–ci illə müqayisədə bütün illərdə xarici investisiyaların həcmi həmişə artmışdır. Silsiləvi mütləq artımın səviyyəsi göstərir ki, xarici investisiyaların həcmində özündən qabaqkı illə müqayisədə 2012–ci ildə 1253,1 milyon manat,2013–ci ildə 166,6 milyon manat, 2014-ci ildə 906,3 milyon manat, 2015– ci ildə 1823,3 milyon manat, 2016–cı ildə 5217,2 milyon manat artım, 2017–ci ildə 518,8 milyon manat, 2018–ci ildə 1695,2 milyon manat azalma baş vermişdir.

Xarici investisiyalar üzrə əsas qaydada artım sürətinin səviyyəsi 2012–ci ildə 118,3%(nisbi artım18,3%),2013–ci ildə 120,7%(nisbi artım 20,7%), 2014-ci ildə 134,0%(nisbi artım 34,0%), 2015– ci ildə 160,4%(nisbi artım 60,4%) , 2016–cı ildə 236,7%(nisbi artım 2,4 dəfə),2017–ci ildə 229,2%(nisbi artım 2,3dəfə),2018–ci ildə 204,4%(nisbi artım 2,04 dəfə) olmuşdur.Silsiləvi artım sürətinin səviyyəsi göstərir ki, xarici investisiyaların həcmi 2012–ci ildə 118,3%(nisbi artım18,3%),2013–ci ildə 102,1%(nisbi artım 2,1%), 2014-ci ildə 111,0%(nisbi artım 11,0%), 2015– ci

ildə 119,9%(nisbi artım19,9%) , 2016–cı ildə 147,4%(nisbi artım47,4%),2017–ci ildə 96,8%(nisbi azalma 3,2%), 2018–ci ildə 89,2%(nisbi azalma10,8%) olmuşdur.

Xarici investisiyalar üzrə 1% nisbi artımın (azalmanın) mütləq qiyməti 2012–ci ildə 68,5 milyon manat,2013–ci ildə 81,0 milyon manat, 2014–ci ildə 82,7 milyon manat, 2015– ci ildə 91,8 milyon manat, 2016–cı ildə 110,0 milyon manat, 2017–ci ildə 162,2 milyon manat, 2018–ci ildə 157,0 milyon manat olmuşdur.

Şəkil 8: 2011–2018–ci illərdə manat və dollarla xarici investisiya qoyuluşlarının həcmnin dinamikası

Mənbə: Cədvəl AzDSK – nın www.stat.gov.az rəsmi internet saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beləliklə, müəssisələrin yaxşı qurulmuş investisiya fəaliyyəti ölkə iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bütün dünyada səmərəli idarəetmənin ən vacib əlaməti hesab edilir. Ən son yüksək texnikanın və müasir texnologiyaların kütləvi şəkildə tətbiq edilməsi yüksək kapital xərcləri ilə bağlıdır. İnvestisiyalar əsasında yeni müəssisələr yaranır, mövcud olanlar genişlənir ki, bunun nəticəsində də yeni müasir məhsul növləri yaradılır ki, bu isə yalnız investisiya istehlakçılarına, onların biznes üzrə tərəfdaşlarına və investorların özlərinə deyil, həm də müvəffəqiyyətli işləyən müəssisələrdən əldə edilən vergi hesabına dövlətə də fayda gətirir. Yuxarıda göstərilən mənfi hallarla yanaşı, ölkəmizdə investisiya fəaliyyətinin rahat həyata keçirilməsi və müəssisələrə xarici və daxili kapitalın cəlb edilməsi üçün real şərtlər mövcuddur.

3.2.Azərbaycan Respublikasında əsas kapitalla investisiyaların statistik tədqiqi

Məlumdur ki, bütün investisiya qoyuluşlarının çox hissəsini əsas kapitalla yönədilmiş investisiyalar təşkil edir. 2009-2018-ci illərdə ölkədə əsas kapitalla yönədilmiş investisiyaların həcmi və quruluşunu əks etdirən rəqəmlər aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 9: 2009-2018-ci illərdə ölkədə əsas kapitalla yönədilmiş investisiyaların həcmi və quruluşu (min manat)

	Cəmi investisiyalar	o cümlədən:		
		tikinti-quraşdırma işləri	maşın, adanlıq, alət və inventarlar	sair işlər
2009	7 724 944,8	5 183 035,5	1 474 052,7	1 067 856,6
2010	9 905 665,8	6 569 414,6	2 579 498,8	756 752,4
2011	12 799 061,3	7 834 848,1	2 380 228,8	2 583 984,4
2012	15 407 274,4	9 407 896,2	2 348 758,2	3 650 620,0
2013	17 850 815,7	11 837 485,4	2 222 662,9	3 790 667,4
2014	17 618 601,1	13 287 645,3	2 064 804,0	2 266 151,8
2015	15 957 028,2	11 722 891,9	1 980 581,2	2 253 555,1
2016	15 772 825,8	11 531 951,9	1 866 110,2	2 374 763,7
2017	17 430 339,5	12 447 039,1	2 161 966,1	2 821 334,3
2018	17 244 862,9	11 737 621,4	2 032 307,3	3 474 934,2

Mənbə: www.stat.gov.az.2020

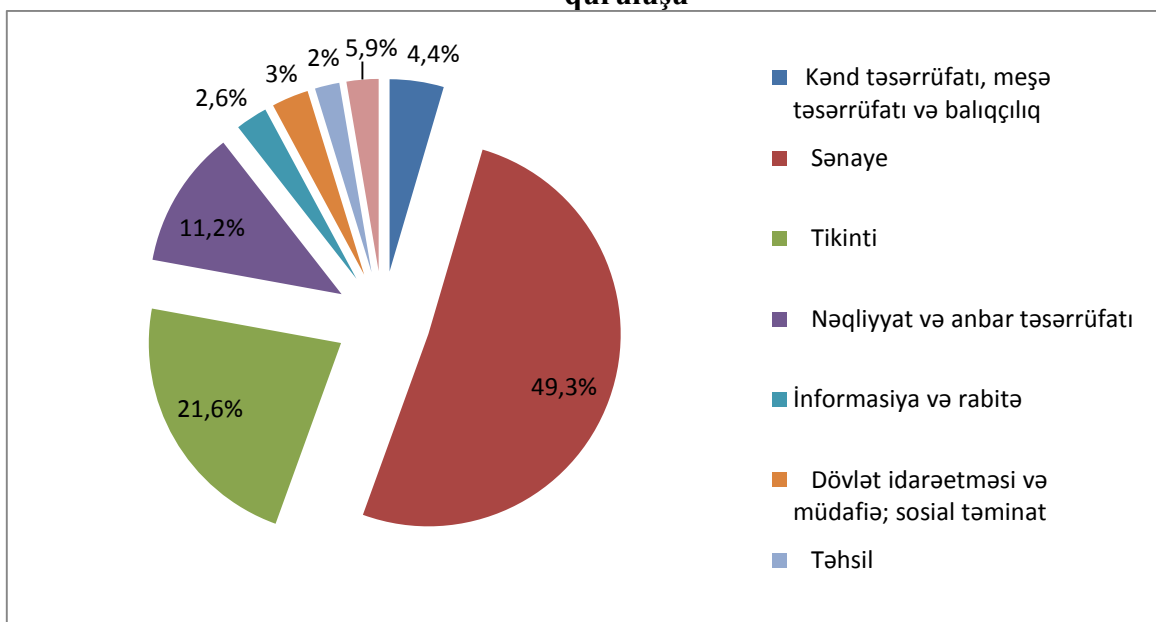
Cədvəlin məlumatlarına əsasən, 2009–cu ildə bütün investisiya qoyuluşlarının 73,4%-ni, 2010–cu ildə 70,4%-ni, 2011-ci ildə 75%-ni 2012–ci ildə 76,1%-ni, 2013–cü ildə 83,2%-ni, 2014–cü ildə 80,5%-ni, 2015–ci ildə 79,6%-ni, 2016–cı ildə 69,5%-ni, 2017-ci ildə 71,3%-ni, 2018-ci ildə 66,6%-ni əsas kapitalla yönədilmiş investisiyalar təşkil etmişdir.

2009–cu ildə əsas kapitalla investisiyaların 67,1%-i tikinti-quraşdırma işlərinə məsrəflərə, 19,1%-i maşın, adanlıq, alət və inventarların alınmasına məsrəflərə, 13,8%-i sair işlərə xərclərə yönədilmişdir. Bu göstəricilərin səviyyəsi uyğun olaraq 2010–cu ildə 66,3%, 26,1%, və 7,6%, 2011-ci ildə 61,2%, 18,6% və 20,2%, 2012–ci ildə 61,1%, 15,2% və 23,7%, 2013–cü ildə 66,3%, 12,5% və 21,2%, 2014–cü ildə 75,4%, 11,7% və 12,9%, 2015–ci ildə 73,5%, 12,4% və 14,1%, 2016–cı

ildə 73,1%, 11,8% və 15,1%, 2017-ci ildə 71,4%, 12,4% və 16,2%, 2018-ci ildə 68,1%, 11,8% və 20,1% olmuşdur.

Az.DSK- nin məlumatları bir daha təsdiqləyir ki, əsas kapitala investisiyaların böyük əksəriyyəti, yəni, 2014-cü ildə 43,4%-i 2015-ci ildə 53,3%-i 2016-cı ildə 63,1%-i-i, 2017-ci ildə 60,9%-i 2018-ci ildə 49,3%-i sənayeyə, o cümlədən 2014-cü ildə 33,8%-i, 2015-ci ildə 44,8%-i, 2016-cı ildə 54,4%-i, 2017-ci ildə 48,4%-i 2018-ci ildə 33,1%-i mədənçıxarma sənayesinə yönəldilmişdir. Əsas kapitala investisiyaların 2014-cü ildə 33,6%-i, 2015-ci ildə 44,6%-i, 2016-cı ildə 54,3%-i, 2017-ci ildə 48,2%-i 2018-ci ildə 32,9%-i xam neftin və təbii qazın hasilatına və bu sahədə xidmətlərin göstərilməsinə yönəldilmişdir (www.stat.gov.az).

Şəkil 9: 2018 – ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə quruluşu

Mənbə: AzDSK – nin www.stat.gov.az rəsmi internet saytının məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diagram göstərir ki, 2018 – ci ildə ölkəmizdə bütün investisiyaların 82,1% -i iqtisadiyyatın 3 sahələrinə - sənayeyə, tikintiyə və nəqliyyat və anbar təsərrüfatına yönəldilmişdir. Bu isə iqtisadiyyatın bu sahələrinin maliyyə qoyuluşları baxımından çox perspektivli olması əlaqədardır.

2014 – 2018 – ci illərdə sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların tərkibinin dinamikaşı aşağıdakı kimi dəyişmişdir:

Cədvəl 10: 2014 – 2018 – ci illərdə sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların tərkibinin dinamikası (faktiki qiymətlərlə), milyon manat

	2014	2015	2016	2017	2018
Bütün sənaye	7639,5	8499,9	9949,8	10610,1	8497,2
xarici investisiyalar	4268,8	5741,9	7350,9	6989,5	3993,1
daxili investisiyalar	3370,7	2758,0	2598,9	3620,6	4504,1
Mədənçıxarma sənayesi	5947,9	7145,1	8576,7	8428,9	5702,3
xarici investisiyalar	4184,6	5514,3	6805,0	6288,9	3498,7
daxili investisiyalar	1763,3	1630,8	1771,7	2140,0	2203,6
Emal sənayesi	644,6	482,9	424,3	652,6	1431,9
xarici investisiyalar	0,9	16,1	-	32,0	25,6
daxili investisiyalar	643,7	466,8	424,3	620,6	1406,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	423,7	287,2	370,2	870,5	602,9
xarici investisiyalar	75,8	16,5	72,3	199,7	157,9
daxili investisiyalar	347,9	270,7	297,9	670,8	445,0
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	623,3	584,7	578,6	658,1	760,1
xarici investisiyalar	7,5	195,0	473,6	468,9	310,9
daxili investisiyalar	615,8	389,7	105,0	189,2	449,2

Mənbə: www.stat.gov.az.2020

Cədvəldən göründüyü kimi, sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi əvvəlki illə müqayisə etdikdə 2015 – ci ildə 11,3%, 2016-ci ildə 17,1%,2017-ci ildə6,6% artsa da, 2018-ci ildə 19,9% azalmışdır.

Sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 2014-cü ildə 55,9%-ni daxili,44,1%-ni xarici investisiya təşkil etmişdir.Bu göstəricilərin səviyyəsi 2015 – ci ildə uyğun olaraq 67,6% və 32,4%,2016-cı ildə 73,9% və 26,1%,2017-ci ildə 65,9% və 34,1%,2018-ci ildə 47,0% və 53,0% olmuşdur. Deməli, 2014-2017 – ci illərdə sənayedə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmində daxili investisiyaların hissəsi 55,9%-65,9% arasında tərəddüd edirdirsə, 2018 – ci ildə onun hissəsi azalaraq 47% təşkil etmişdir.

Sənayedə əsas kapitala investisiyaların 2014-cü ildə 77,9%,2015-ci ildə 84,1%,2016-ci ildə 86,1%,2017-ci ildə79,4%,2018-ci ildə 67,1%mədənçıxarma sənayesinə yönəldilmişdir.Sənayedə mədənçıxarma sənayesinə yönəldilmiş

investisiyaların 2014-cü ildə 70,4% və 29,6%-ni, 2015 –ci ildə 77,2% və 22,8%-ni, 2016-cı ildə 79,3% və 20,7%-ni, 2017-ci ildə 74,6% və 25,4%, 2018-ci ildə 61,4% və 38,6% uyğun olaraq xarici və daxili investisiyalar təşkil etmişdir.

Əgər 2008-ci ilədək neft-qaz sektorunun əsas kapitalına yönəldilən investisiyaların həcmi qeyri-neft-qaz sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmindən yüksək idisə, 2009 – 2018 – ci illərdə vəziyyət xeyli dəyişmiş və həcmi qeyri-neft-qaz sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi artmışdır. Deyilənləri aşağıda verilən cədvəldən daha əyani görmək mümkündür:

Cədvəl 11: Ölkəmizin neft-qaz sektoru və qeyri-neft-qaz sektoru üzrə 2009-2014-cü illərdə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların dinamikası (min manatla)

	Əsas kapitala investisiyalar	o cümlədən:	
		neft-qaz sek.	qeyri-neft-qaz sek.
2009	7 724 944,8	2 058 349,8	5 666 595,0
2010	9 905 665,8	2 958 491,7	6 947 174,1
2011	12 799 061,3	3 070 236,0	9 728 825,3
2012	15 407 274,4	3 854 477,8	11 552 796,6
2013	17 850 815,7	5 094 617,8	12 756 197,9
2014	17 618 601,1	5 959 403,1	11 659 198,0
2015	15 957 028,2	7 137 136,8	8 819 891,4
2016	15 772 825,8	8 648 028,6	7 124 797,2
2017	17 430 339,5	8 483 950,6	8 946 388,9
2018	17 244 862,9	5 995 208,6	11 249 654,3

Mənbə: www.stat.gov.az.2020

Cədvəldən göründüyü kimi, əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 2009–cu ildə 26,6%və 73,4%, 2010-cu ildə 29,9%və 70,1%, 2011-ci ildə 24%və 76%, 2012-ci ildə 25%və 75%, 2013-cü ildə 28,5%və 71,5%, 2014-cü ildə 33,8%və 66,2%, 2015–ci ildə 44,7%və 55,3%, 2016-cı ildə 54,8%və 45,2%, 2017-ci ildə 48,7% və 51,3%, 2018-ci ildə 34,8%və 65,2%-i uyğun olaraq neft-qaz sektoru və qeyri-neft-qaz sektoruna yönəldilmişdir.

Beləliklə, neft-qaz sektorunun əsas kapitalına yönəldilən investisiyaların həcmnin yüksək olması uzun illər ərzində ölkəmizdə "Əsrin müqaviləsi"-nin və

böyük neft-qaz layihələrinin həyata keçirilməsi(Cənubi Qafqaz qaz kəmərinin və Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin inşası) ilə bağlı olmuşdur. Bu lahiyələrin həyata keçirilməsi üçün lazım olan infrastrukturun 2005-ci ildən əvvəl tamamlanması sonrakı illərdə neft sektoruna investisiya qoyuluşunun həcmının azalmasına olmuşdur və 2008-ci ildən başlayaraq investisiyaların böyük hissəsi (2016-cı ildən başqa)qeyri-neft-qaz sektoruna cəlb edilmişdir. Qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyaların artımı daha çox ölkə iqtisadiyyatının inkişafının ümumi meyindən asılı olaraq formalaşır.Beləki,qeyri-neft-qaz sektorunda fəaliyyət göstərən birgə müəssisə və xarici kapitallı müəssisələrə yönəldilən investisiyalar əsasən iqtisadi inkişafın nəticələri ilə bağlıdır və xidmət sektoruna qoyulmuşdur.

Cədvəl 12: Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət növlərinə görə 2009 – 2018 – ci illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş daxili investisiyaların həcmi (min manatla)

	Cəmi	o cümlədən:	
		dövlət	qeyri-dövlət
2009	6 079 921,8	4 220 038,2	1 859 883,6
2010	7 499 173,4	5 575 115,3	1 924 058,1
2011	10 198 978,3	7 315 624,5	2 883 353,8
2012	12 148 356,5	8 842 298,8	3 306 057,7
2013	13 178 868,0	10 037 529,9	3 141 338,1
2014	12 714 973,3	8 666 518,0	4 048 455,3
2015	9 058 514,7	5 002 802,6	4 055 712,1
2016	6 490 276,3	3 573 652,7	2 916 623,6
2017	8 765 258,9	4 666 906,0	4 098 352,9
2018	11 874 854,6	7 154 439,4	4 720 415,2

Mənbə: www.stat.gov.az.2020

Cədvəldən göründüyü kimi, daxili investisiyaların 2009 – cu ildə 69,4% və30,6%,2010-cu ildə74,3% və25,7%,2011-ci ildə 71,7% və28,3%,2012-ci ildə72,8% və27,2%,2013-cü ildə76,2və23,8%,2014-cü ildə68,2% və31,8%,2015-ci ildə 55,2%və44,8%,2016-cı ildə 55,1% və44,9%,2017-ci ildə 53,2%və46,8%,2018-ci ildə60,2 və39,8% uyğun olaraq dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətli olmuşdur.

Xarici investisiyaların 2015–ci ildə 62,7%-ni, 2016–cı ildə 57,2%-ni, 2017-ci ildə 55,2%-ni 2018-ci ildə 38,4%-ni əsas kapitalla yönəldilmişdir. 2015 -2018 –ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə quruluşu aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 13: 2015 -2018 –ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə quruluşu (min manatla)

	2015	2016	2017	2018
Əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlər, cəmi	6 898 513,5	9 282 549,5	8665080,6	5 370 008,3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	11 320,0	14 960,3	50525,5	12 445,0
Sənaye	5 741 918,0	7 350 936,5	6989489,5	3 993 078,7
Tikinti	632 292,8	1 492 691,3	1072 914,6	965 162,5
Nəqliyyat	375 282,6	399 130,8	548 103,5	312 216,0
İnformasiya və rabitə	122 874,0	22 049,6	-	83 093,4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	4 075,2	2 781,0	4 047,5	4 012,7
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminat	10 025,0	-	-	-
Təhsil	650,0	-	-	-
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	75,9	-	-	-

Mənbə: www.stat.gov.az 2020

Cədvəlin məlumatları göstərir ki, əsas kapitala xarici investisiyaların 2015–ci ildə 83,2%-i 2016-cı ildə 79,2%-i ,2017-ci ildə 80,7%-i 2018-ci ildə 74,4%-i sənayeyə yönəldilmişdir.Sənayedə əsas kapitala xarici investisiyaların 2015–ci ildə 80,0%-i, 2016-cı ildə 73,3%-i ,2017-ci ildə 72,6%-i 2018-ci ildə 65,2%-i mədənçıxarma sənayesinə (yəni, xam neftin və təbii qazın hasilatına və bu sahədə xidmətlərin göstərilməsinə) yönəldilmişdir. Əsas kapitala xarici investisiyaların 2015–ci ildə 0,2%-i kənd təsərrüfatına, 9,2%-i tikintiyə, 1,8%-i informasiya və rabitəyə, 5,4%-i nəqliyyata, 0,1%-i dövlət idarəetməsi və müdafiəyə, 0,1%-i peşə, elmi- texniki fəaliyyətə, 2016-cı ildə 0,2%-i kənd təsərrüfatına, 16,1%-i tikintiyə, 0,2%-i informasiya və rabitəyə, 4,3 %-i nəqliyyata, 2017-ci ildə ildə 0,6%-i kənd təsərrüfatına, 12,4%-i tikintiyə, 6,3 %-i nəqliyyata, 2018-ci ildə 0,2%-i kənd təsərrüfatına, 18,0 %-i tikintiyə, 1,5%-i informasiya və rabitəyə, 5,8%-i nəqliyyata, 0,1%-i peşə, elmi- texniki fəaliyyətə yönəldilmişdir.

2015 – 2018 –ci illərdə xarici ölkələr tərəfindən əsas kapitala qoyulan xarici investisiyaların quruluşunu təhlil edək:

Cədvəl 14: 2015 – 2018 –ci illərdə xarici ölkələr tərəfindən əsas kapitala qoyulan xarici investisiyaların quruluşu(min manatla)

Ölkələrin adı	2015	2016	2017	2018
Cəmi	6 898 513,5	9 282 549,5	8 665 080,6	5 370 008,3
o cümlədən:				

Birləşmiş Krallıq	2 018 262,5	2 480 006,4	2 296 484,0	1 304 741,8
ABŞ	382 472,9	447 219,7	392 385,2	322 392,0
Yaponiya	488 145,1	541 622,7	447 271,9	309 128,2
Norveç	480 620,1	198 886,6	174 483,6	143 599,1
Türkiyə	960 425,6	1 241 918,0	1 163 654,0	578 784,4
Fransa	63 091,7	203 655,0	714,2	64 570,9
Cexiya	116 144,2	227 422,8	274 265,7	223 176,1
İsveçrə	544 855,4	792 823,8	614 596,1	590 497,9
Malayziya	387 685,2	885 269,6	837 134,9	377 464,9
İran	448 221,9	571 141,7	540 087,1	249 475,7
Sent-Lüsiya	-	-	-	83093,4
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	16 150,0	-	-	-
Səudiyyə Ərəbistanı	-	35 965,3	42 291,5	35 845,6
Qazaxıstan	-	-	-	250,0
Rusiya	448 221,9	571 141,7	540 087,1	243 525,7
İtaliya	361,9	356,5	714,2	680,0
Almaniya	13 104,2	13 674,5	103 144,5	101 085,3
Koreya Respublikası	-	3 001,6	25 980,1	27 840,9
Hindistan	54 292,3	63 006,0	57 198,1	45 255,7
Virgin adaları	-	-	46,1	12 195,0
Çin	-	-	-	150,0
Beynəlxalq təşkilatlar	476 458,6	1 005 437,6	1 154 542,3	656 255,7

Mənbə: www.stat.gov.az 2020

Cədvəldən göründüyü kimi, 2015-ci ildə əsas kapitala yönəldilmiş 6898513,5 min manat xarici investisiyanın 29,3%-i Birləşmiş Krallıq, 5,5%-i ABŞ, 7,1%-i Yaponiya, 7,0%-i Norveç, 13,9%-i Türkiyə, 0,9%-i Fransa, 1,7%-i Cexiya, 7,9%-i İsveçrə, 5,6%-i Malayziya, 6,5%-i İran, 0,2%-i Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, 6,5%-i Rusiya, 0,2%-i Almaniya, 0,8%-i Hindistan və 6,9%-i beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qoyulmuşdur. 2016-cı ildə əsas kapitala yönəldilmiş 9282549,5 min manat xarici investisiyanın 26,7%-i Birləşmiş Krallıq, 4,8%-i ABŞ, 5,8%-i Yaponiya, 2,1%-i Norveç, 13,4%-i Türkiyə, 2,2%-i Fransa, 2,5%-i Cexiya, 8,5%-i İsveçrə, 9,5%-i Malayziya, 6,2%-i İran, 0,4%-i Səudiyyə Ərəbistanı, 6,2%-i Rusiya, 0,2%-i Almaniya, 0,7%-i Hindistan və 10,8%-i beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qoyulmuşdur. 2017-cı ildə əsas kapitala yönəldilmiş 8665080,6 min manat xarici investisiyanın 26,5%-i Birləşmiş Krallıq, 4,5%-i ABŞ, 5,2%-i Yaponiya, 2,0%-i Norveç, 13,4%-i Türkiyə, 3,2%-i Cexiya, 7,1%-i İsveçrə, 9,7%-i Malayziya, 6,2%-i İran, 0,5%-i Səudiyyə Ərəbistanı, 6,2%-i Rusiya, 1,2%-i Koreya Respublikası, 0,3%-i

i Almaniya,0,7%-i Hindistan və 13,3%-i beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qoyulmuşdur.

2018-ci ildə xarici ölkələr və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyalar arasında yenə də Birləşmiş Krallığın yönəltdiyi investisiyalar ən yüksək xüsusi çəkiyə (24,3%) sahib idi. İngilis rezidentlərinin 2018-ci ildə ölkəmizin əsas kapitalına yönəltdiyi investisiyaların həcmi 1304741,8 min manat və ya təqribi 767495,2 min dollar təşkil etmişdi. 2018-ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş 5370008,3 min manat xarici investisiyanın 6,0%-i ABŞ, 5,8%-i Yaponiya, 2,7%-i Norveç,10,8%-i Türkiyə,1,2%-i Fransa, 4,2%-i Cexiya,11,0%-i İsveçrə, 7,0%-i Malayziya,4,6%-i İran, 1,6%-i Sent-Lusiya,0,7%-i Səudiyyə Ərəbistanı, 4,5%-i Rusiya, 1,9%-i Almaniya, 0,5%-i Koreya Respublikası, 0,8%-i Hindistan,0,2%-i Virgin adaları və 12,2%-i beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qoyulmuşdur.Deməli, birgə müəssisələr və xarici kapitallı müəssisələr vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən xarici investisiyaların ümumi həcmində Birləşmiş Krallıq, Türkiyə,Çexiya və beynəlxalq təşkilatlar aparıcı rol oynayır. 2018-ci ildə bu üç ölkənin və beynəlxalq təşkilatların yönəltdiyi investisiyaların həcmi bütün investisiyaların 58,3% -ni təşkil etmişdir.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının inkişafı, cəmiyyətin məqsədlərini və iqtisadi problemlərini əks etdirən müxtəlif makroiqtisadi göstəricilər vasitəsilə qiymətləndirilir.Bu göstəricilərdən ən mühümü isə ÜDM-dir. Müasir konsepsiyalara əsasən ÜDM-un həcminə bir sıra amillər təsir edir ki, onlardan biri də investisiyadır. Beləki, investisiyaların həcmnin artması ÜDM-un həcmnin artmasına gətirib çıxarır və ya əksinə-ÜDM-un həcmnin artması investisiyaların həcmnin artmasına səbəb olur. Deməli, investisiya ilə ÜDM arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Məsələn,klassik Keyns nəzəriyyəsi investisiyanın mültiplikator effektinin mövcudluğunu təsdiq edir. Yəni investisiyanın artması ÜDM-un əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. Bu investisiyaların, investisiya məhsullarına tələbatın artmasına səbəb olan özünəməxsus təkan rolunu oynaması ilə izah edilir ki, onun nəticəsi isə bu məhsulları istehsal edən müvafiq firmaların istehsalının və istehlakının artmasından ibarətdir. Onlar isə öz növbəsində əlaqəli sahələrin

məhsullarına tələbat yaradırlar və s. Ən nəhayət məşğulluğun və gəlirin artması istehlak malları istehsal edən sahələrdə istehsalın artmasına səbəb olur. Keynsə görə investisiyaların özü isə ilk növbədə ÜDM-un real həcmindəki dəyişikliklərdən və real faiz dərəcəsiindən asılıdır(Рашидов О.И., Рашидова И.А., Шатохин М.В. 2010).

Ölkəmizdə əsas kapitalla investisiyalar (x) və ÜDM (y) arasındakı əlaqəni müəyyən etmək üçün ilkin göstəricilər əsasında korrelyasiya təhlili aparaq.

Cədvəl 15: 2000-2018-ci illərdə ölkəmizdə əsas kapitalla investisiyaların (X) və ÜDM-un (Y) (milyon manat)

	X	Y	x ²	y ²	x*y	y(x)
2000	967,8	4718,1	936636,8	22260468	4566177	1173,826
2001	1 170, 8	5315,6	1370773	28255603	6223504	1973,729
2002	2 107,0	6062,5	4439449	36753906	12773688	5662,742
2003	3 786,4	7146,5	14336825	51072462	27059508	12280,27
2004	4 922, 8	8530,2	24233960	72764312	41992469	16758,15
2005	5 769,9	12522,5	33291746	1,57E+08	72253573	20096,07
2006	6 234,5	18746,2	38868990	3,51E+08	1,17E+08	21926,79
2007	7 471,2	28360,5	55818829	8,04E+08	2,12E+08	26799,9
2008	9 944,2	40137,2	98887114	1,61E+09	3,99E+08	36544,53
2009	7 724, 9	35601,5	59674080	1,27E+09	2,75E+08	27799,58
2010	9 905,7	42465,0	98122892	1,8E+09	4,21E+08	36392,83
2011	12 799,1	52082,0	1,64E+08	2,71E+09	6,67E+08	47794,01
2012	15 407,3	54743,7	2,37E+08	3E+09	8,43E+08	58071,39
2013	17 850, 8	58182,0	3,19E+08	3,39E+09	1,04E+09	67699,79
2014	17 618, 6	59014,1	3,1E+08	3,48E+09	1,04E+09	66784,82
2015	15 957, 0	54380,0	2,55E+08	2,96E+09	8,68E+08	60237,44
2016	15 772, 8	60425,2	2,49E+08	3,65E+09	9,53E+08	59511,61
2017	17 430, 3	70337,8	3,04E+08	4,95E+09	1,23E+09	66042,84
2018	17 244,9	80092,0	2,97E+08	6,41E+09	1,38E+09	65312,29
Cəmi	190086	698862,6	2,56E+09	3,68E+10	9,6E+09	698862,6

Mənbə: AzDSK – nın www.stat.gov.az rəsmi internet saytının məlumatlarına əsasən müəllifin hesablamaları.

Bu hesablamalara əsasən a_0 parametrinin -2639,7-a, a_1 parametrinin isə 3,94 olduğunu müəyyən edirik. Belə halda reqressiya tənliyi $\bar{y}_x = -2639,7 + 3,94x$ kimi olacaqdır. Bu isə onu göstərir ki, ölkəmizdə əsas kapitalla investisiyaların həcmi 1% artması ÜDM həcmi 3,94 % artır.

Tənlik üçün determinasiya əmsali 0,932 təşkil etmişdir ki, bu da ÜDM –un həcmindəki dəyişmənin 93,2 % -i əsas kapitalla qoyulan investisiyalardan , 6,8 %-i digər amillərdən asılı olduğunu göstərir.

3.3. Müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri

Hər bir müəssisənin inkişafı davamlı kapital axını və ondan səmərəli istifadəni tələb edir. İnvestisiyalar müəssisənin fəaliyyətinin ən mühüm elementidir və onlardan müəssisənin yalnız indiki deyil, eyni zamanda gələcək vəziyyəti və rifahı asılıdır. Buna görə də istənilən müəssisə, mövcud imkanlarına əsaslanaraq, qarşıda duran strateji hədəfləri nəzərə almaqla investisiya siyasətini hazırlayır və həyata keçirir. İnvestisiya siyasətinin hazırlanması investisiya obyektinə və onun inkişaf perspektivləri haqqında dəyərli məlumatların düzgün toplanması və yığılmasına əsaslanır. İnvestisiya siyasətinin hazırlanması və onun planlaşdırılmış qaydada həyata keçirilməsi hər bir müəssisənin uğurlu inkişafının açarıdır.

Müəssisələrin səmərəli investisiya fəaliyyəti ilk növbədə onların maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Məlumdur ki, ən perspektivli investisiya layihələrinin əksəriyyəti maliyyə vəsaitlərinin azlığı və dövrü kapitalının çatışmazlığı səbəbi ilə həyata keçirilmir. Ona görə də, hər bir müəssisə yeni investisiya layihələrini həyata keçirməyə başlamazdan əvvəl, bu sualı düşünməlidir: müəssisə eyni zamanda cari istehsal və perspektiv investisiya fəaliyyətlərini maliyyələşdirə biləcəkmi?

Müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi aşağıda göstərilən şərtlər daxilində həyata keçirilməlidir:

- investisiyaların dinamikası (zamana və maliyyə məhdudiyyətlərinə uyğun surətdə) investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsini təmin etməlidir;
- maliyyə vəsaitləri xərclərinin və investisiya fəaliyyəti riskinin azalması maliyyələşdirmə mənbələrinin müvafiq quruluşuna və müəyyən təşkilati tədbirlər, vergi güzəştləri, zəmanətlər, müxtəlif iştirak formaları) hesabına təmin edilməlidir.

Müəssisədə investisiya fəaliyyətinin səmərəli mexanizminin formalaşmasında mühüm rol maliyyə axınlarının balanslaşdırılmasına imkan verən və bunun nəticəsində müəssisənin sərəncamında olan bütün mövcud investisiya ehtiyatlarının səmərəli istifadəsinə səbəb olan idarəetmə təşkilatına məxsusdur.

İnvestisiya fəaliyyətinin maliyyə mexanizminin təşkilatı - iqtisadi mexanizmi arasında səmərəli qarşılıqlı əlaqənin olmaması səbəbindən müəssisələrin çoxu gəlirlərinin müəyyən hissəsini itirir və maliyyə baxımından qeyri-sabit vəziyyətdə olurlar.

Müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirməsi mexanizminə maliyyələşdirmə mənbələri və uyğun olaraq onların maliyyələşdirmə formaları daxildir. Maliyyələşdirmə mənbəyinin növünün qiymətləndirmə prosesinə bir başa təsir etdiyini nəzərə alaraq maliyyələşdirmə mənbələrinin və formalarının təsnifatlaşdırılması çox vacibdir.

İnvestisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində maliyyə nəticələrinin təhlili imkan verir:

- xərclərin səviyyəsi və quruluşu, istehsalın həcmi, səmərəlilik göstəriciləri, dövrüyyə kapitalına tələblərlə bağlı əsas fərziyyələrə əsaslandırmaq;
- bütövlükdə müəssisənin inkişaf istiqamətlərini və onların pul axınının həcminə təsirini müəyyən etmək.

Səmərəli investisiya fəaliyyətinin planlaşdırması və həyata keçirməsində investisiya layihələrinin və proqramlarının işlənməsi mərhələsində aparılan ilkin maliyyə təhlilinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu isə müəssisənin investisiya cəlbəediciliyinin müəyyən edilməsinə və əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə imkan verir. İqtisadi idarəetmə metodlarının çoxluğu şəraitində müəssisənin investisiya cəlbəediciliyini xarakterizə edən bütün göstəricilərin içərisindən ilk növbədə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-iqtisadi aspektlərini birbaşa və ya dolaylı yolla xarakterizə edən göstəricilər önə çıxır. Belə göstəricilər müəssisənin iqtisadi sabitliyini xarakterizə edən göstəriciləridir. Müəssisənin iqtisadi sabitliyi mütləq və nisbi göstəricilər sistemi ilə xarakterizə edilir.

Nisbi maliyyə göstəriciləri sistemi aşağıdakı maliyyə əmsallarının təhlilini əhatə edir: ümumi ödəmə qabiliyyəti əmsalı, avtonomiya əmsalı, manevr əmsalı, cari aktivlərin maliyyələşdirməsində şəxsi mənbələrin hissəsi, immobilizasiya əmsalı, özünü maliyyələşdirmə əmsalı.

Maliyyə -investisiya sabitliyinin mühüm göstəricilərindən biri uzunmüddətli investisiyaların təmin olunması əmsalıdır ki, bu göstərici qoyulmuş kapitalın hansı hissəsinin əsas fondlara immobilizasiya edildiyini (köçürüldüyünü) səciyyələndirir (Гуськова Н.Д. и др., 2010)

Maliyyə sabitliyinin mütləq göstəriciləri ehtiyat və xərclərin əhatə dərəcəsinə əsasən hesablanır.

Lakin müəssisənin investisiya cəlbədiciyinə görə müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili üçün mövcud olan təhlil metodikasına müəyyən düzəlişlər tələb edir. Beləki, istehsal - təsərrüfat fəaliyyətini təmin etmək üçün mövcud olan və tələb edilən vəsaitlərin uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün təhlil edilən xərclərin tərkibinə investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan maliyyə resurslarının məbləği də daxil edilməlidir. Bununla əlaqədar olaraq istehsal prosesini və strateji inkişafı təmin etmək üçün nəticələrin və xərclərin formalaşması mənbələrinin hesablanması aşağıdakı şəkil alacaqdır:

1.İstehsal prosesini təmin etmək və investisiya layihələrinin həyata keçirmək üçün şəxsi dövriyyə vəsaitlərinin artıqlığı (+) və ya çatışmazlığı (-):

$$\pm DV_s = DV_s - EX - \dot{I}_x \text{ (Агаева Л. К. , 2018).}$$

Burada DV_s - dövriyyə vəsaitlərini; EX -ehtiyatlar və xərcləri; $\dot{I}_x$ -investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi xərclərini göstərir.

Müəssisələrin uzun müddətli perspektiv investisiya - maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün hesablamanı diskontlaşdırmaq lazımdır: (Агаева Л. К. , 2018).

$$\pm DV_s = \sum \frac{DV_s - EX - \dot{I}_x}{(1 + E)^t}$$

2)İstehsal-təsərrüfat ehtiyatların və xərclərinin formalaşmasının uzunmüddətli borc mənbələrinin və şəxsi dövriyyə vəsaitlərinin artıqlığı (+) və ya çatışmazlığı(-):

$$\pm DV_u = DV_u - EX - \dot{I}_x = \pm DV_s = (DV_s + K_u) - EX - \dot{I}_x \text{ (Агаева Л. К. , 2018).}$$

Burada: DV_u - ehtiyatların və xərclərinin formalaşmasının uzunmüddətli borc mənbələrinin şəxsi dövriyyə vəsaitlərini; K_u - uzunmüddətli kreditləri və borc vəsaitlərini göstərir.

Diskontlaşdırılmış kəmiyyət

$$\pm DV_u = \sum \frac{DV_u - EX - \dot{I}_x}{(1+E)^t} \text{ kimi hesablanır (Агаева Л. К. , 2018).}$$

3) Cari istehsal və perspektiv investisiya fəaliyyətini təmin etmək əsas mənbələrin ümumi dəyərinin artıqlığı (+) və ya çatışmazlığı(-):

$$\pm DV_k = DV_{k+} - EX - \dot{I}_x = \pm DV_s = (DV_s + K_u + K_k) - EX - \dot{I}_x$$

(Агаева Л.К., 2018).

Burada: DV_k - səhmlərin və xərclərin formalaşdırılması üçün vəsait mənbələrinin ümumi miqdarını; K_k - qısamüddətli kreditlər və borcları göstərir.

Diskontlaşmanı nəzərə almaqla bu göstərici

$$\pm DV_k = \sum \frac{DV_k - EX - \dot{I}_x}{(1+E)^t} \text{ kimi hesablanır (Агаева Л. К. , 2018).}$$

İstehsal- təsərrüfat ehtiyatları və xərclərinin təmin olunma göstəriciləri, eləcə də investisiya layihələrinin həyata keçirməsi xərcləri onların formalaşma mənbələri ilə müəssisənin investisiya- maliyyə sabitliyinin təsnifatı üçün baza ola bilər ki, bu da müəssisənin cari istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə ehtiyaclarını təmin etməklə eyni zamanda uzunmüddətli investisiyaları nə dərəcədə səmərəli həyata keçirə biləcəyi sualına cavab verməyə imkan verir. Likvidlik, sabitlik və rentabellik əmsallarının hesablanması maliyyə hesabatlarının etibarlılığı haqqında ilkin təsəvvür yaradır. Ödəmə qabiliyyətini səciyyələndirərkən, müəssisənin kassasında, bankda və başqa kredit təşkilatlarında olan cari hesablarındakı nağd pulun olması, zərərlər, vaxtı keçmiş debitor və kredit borcları, vaxtında ödənilməyən kreditlər və borclar, müəssisənin qiymətli kağızlar bazarındakı mövqeyi və s. kimi göstəricilərə diqqət yetirilməlidir.

Müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün daxili və xarici mühitin şərtlərin nəzərə almaqla investisiya cəlbəediciliyinin səviyyəsini

yüksəltmək lazımdır. Müəssisənin investisiya cəlb edilməsini təmin edir, yəni investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün imkanlar yaradır. Uzunmüddətli perspektiv üçün investisiya cəlb edilməsini qiymətləndirərkən, maliyyə mənbələrinin quruluşunun xüsusiyyətləri, müəssisənin kreditorlardan və xarici investorlardan asılılıq dərəcəsi və s. müəyyən edilməlidir. Beləliklə, yuxarıda adı çəkilən göstəricilər potensial investora müəssisənin investisiya cəlb edilməsini düzgün şəkildə qiymətləndirməyə kömək edə bilər.

Cədvəl 16-da müxtəlif maliyyə - investisiya sabitliyinə malik müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin istiqamətləri təqdim edilmişdir:

Cədvəl 16: Müxtəlif maliyyə sabitliyinə malik müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətləri

Maliyyə sabitliyinin növləri	İnvestisiya siyasətinin növləri	Müəssisənin investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətləri
Mütləq maliyyə sabitliyi	Vençur layihələrinin üstünlük təşkil etdiyi innovativ investisiya siyasəti	Bu cür müəssisələr şəxsi vəsaitlərin yüksək təminatı ilə xarakterizə olunurlar. Belə müəssisələr xarici borc olmadan perspektiv inkişaf planlarını həyata keçirə bilər, lazım olduqda isə kreditlər cəlb edə bilərlər.
Maliyyə sabitliyinin normal vəziyyəti	İnnovativ-sabit investisiya siyasəti	Bu cür müəssisələrin maliyyə sabitliyi öz şəxsi vəsaiti və uzunmüddətli kreditlər hesabına əldə edilir. investisiya layihələrinin səmərəli həyata keçirilmək üçün, müəyyən uzunmüddətli borc vəsaitlərindən istifadə edirlər.
Qeyri -sabit maliyyə vəziyyəti	Sabit investisiya siyasəti	Bu cür müəssisələr cari ehtiyat və xərcləri üçün qeyri-qənaətbəxş maliyyə dəstəyi ilə xarakterizə olunurlar. Belə müəssisələr iri investisiya layihələrini həyata keçirmək üçün xarici mənbələrdən əhəmiyyətli maliyyə vəsaitləri cəlb etməlidirlər.
Böhran maliyyə vəziyyəti	Anti-böhran investisiya siyasəti	Bu cür müəssisələr ehtiyatların və xərclərin formalaşması mənbəyinin çatışmazlığı və ya olmaması ilə xarakterizə olunur. Belə müəssisələr anti-böhran idarə etmə üçün investisiya layihələrinin qəbulu lazımdır.

Mənbə: Агаева Л. К. , 2018.

Cədvəlin məlumatlarına əsasən müəssisələrin maliyyə sabitliyinin mümkün olan variantlarını nəzərdən keçirək:

1. Təhlil olunan dövrün sonunda müəssisə yüksək rentabelliyyə malikdir və maddi cəhətdən sabitdir. Müəssisənin ödəmə qabiliyyəti şübhə doğurmur. Maliyyə

və istehsal menecmentinin keyfiyyəti yüksəkdir. Şirkətin gələcək inkişafı üçün əla şansları var. Belə müəssisələr yeni növ məhsulların istehsalına, yeni texnologiyaların mənimsənilməsinə, bazarların inkişafına yönəldilmiş investisiya layihələrinin hazırlanmasında və həyata keçirilməsində, borc ehtiyatları cəlb etmədən vəcür layihələrinin üstünlüyü ilə innovasiya –investisiya siyasəti həyata keçirə bilər.

2. Təhlil olunan dövrün sonunda müəssisə qane edici rentabellik səviyyəsinə malikdir. Onun ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi ümumiyyətlə məqbul səviyyədə olmasına baxmayaraq, bəzi göstəricilər tövsiyə edilən dəyərlərdən aşağıdır. Belə müəssisələr məhsullara bazar tələbinin tərəddüdünə və maliyyə-iqtisadi fəaliyyətin başqa faktorlarına kifayət qədər davamlı deyildir. Belə müəssisələr müəssisənin maliyyə sabitliyini sabit səviyyədə saxlamağa kömək edən innovativ layihələrin həyata keçirilməsinə istiqamətlənmiş innovativ- sabit investisiya siyasətini həyata keçirə bilərlər. Bu siyasətin həyata keçirilməsi isə xeyli miqdarda şəxsi və uzunmüddətli borc maliyyə ehtiyatları hesabına mümkündür.

Onu da qeyd etmək ki, innovasiyaya investisiyalar (yeni istehsal, avadanlıq və materiallar, idarəetmə və təşkilati texnologiyalar) nisbətən perspektivli investisiya qoyuluşlarıdır. İqtisadiyyatda keyfiyyətli dəyişikliklər yalnız qabaqcıl texnologiyalardan, ən yeni texnikadan, daim yenilənən elmi bazadan istifadə şəraitində mümkündür, bu isə böyük investisiyalar tələb edir. İnnovasiyaların tətbiqi müəssisələrə yeni texnoloji prosesləri mənimsəməyə imkan verir, müasir materiallardan istifadə isə yeni məhsulların buraxılışını müəyyənləşdirir.

Qərbdə innovasiyaya investisiya qoyuluşunu özəl şirkətlər həyata keçirir. Bu gün Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində, ABŞ-da və Yaponiyada innovasiyaları aktiv şəkildə həyata keçirən müəssisələrin hissəsi təxminən 80%-dir ki, bu da bazarda onların üstünlüyünə zəmanət verir. Yüksək texnoloji məhsulların ixracının ümumi həcmində ABŞ-ın (39%), Yaponiyanın (30%) və Almaniyanın (16%) hissəsini yüksək olması məhz bununla izah olunur.

3. Təhlil edilən dövrün sonunda müəssisə maliyyə cəhətdən qeyri-sabitdir, ödəmə qabiliyyətini məqbul səviyyədə saxlamaq üçün aşağı rentabelliyyə

malikdir. Bir qayda olaraq, belə müəssisələrin borcu olur və maliyyə sabitliyini itirmək ərəfəsindədir. Belə müəssisəyə investisiya yüksək risklidir. Onu böhran vəziyyətindən çıxarmaq üçün müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində əhəmiyyətli dəyişikliklər etmək lazımdır. Bu vəziyyətdə olan müəssisələr maliyyə vəziyyətini sabitləşdirmək üçün investisiya layihələri həyata keçirməlidir. Xüsusilə də, cəlb edilmiş investisiya ehtiyatlarını ilk növbədə nəticəsinin müəssisənin işgüzar fəallığının artmasına, ödəmə qabiliyyətinə və likvidliyinə səbəb olacaq yeni rentabelli məhsulların istehsalına yönəltməlidir.

4. Təhlil olunan dövrün sonunda müəssisə dərin maliyyə böhranı vəziyyətindədir. Kreditor borcların həcmi böyükdür, o öz öhdəliklərini ödəyə bilmir. Müəssisənin maliyyə sabitliyi tamamilə itmişdir. Şəxsi kapitalın rentabelliği göstəricisinin qiyməti yaxşılaşmağa ümid etməyə şərait yaratmır. Müəssisənin böhran dərəcəsi elə dərin ki, hətta müəssisənin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətində köklü dəyişikliklər olsa belə onun yaxşılaşma ehtimalı azdır. Belə vəziyyətdə, layihələrin həyata keçirilməsi üçün müəssisəyə investisiya cəlb etmək üçün olduqca problemlidir. Bu cür müəssisələr ödəmə qabiliyyətini artırmaq və nəticədə böhran maliyyə vəziyyətindən çıxmaq məqsədilə işgüzar fəallığını yüksəltmək üçün bütün mövcud investisiya imkanlarını toplamalıdır.

Beləliklə, müəssisədə investisiya fəaliyyəti çox mühüm və mürəkkəb bir prosesdir, lakin onu öz axarına buraxmaq olmaz. Belə ki, bu zaman gözlənilən faydalar əvəzinə böyük itkilər əldə edilə bilər. Deməli, bu prosesi idarə etmək lazımdır. Ən böyük səmərəli fəaliyyət, qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmaqla investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin bütün məsələlərinin həllini qaydasına salan sistemli yanaşmadan istifadə etməklə əldə edilə bilər. Sistemli yanaşma səmərəli və balanslı qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir şəraitdə kapital axını üçün şəraitin yaradılması, xarici investorların cəlb edilməsi, iqtisadi təhlükəsizlik və investisiya siyasətinin digər istiqamətlərinə nəzarət investisiya fəaliyyəti haqqında məlumat olmadan mümkün deyildir. Milli hesablar sisteminin (MHS) əsasında bazar iqtisadiyyatının beynəlxalq statistik

xarakteristikalarının metodologiyasına keçid nəticəsində birgə fəaliyyət və qeyri maddi aktivlərə investisiyalar, maliyyə qoyuluşları və xarici investisiyalar üzrə yeni statistik göstəricilərin yaranması, onların hesablanması və təhlil metodlarını dəyişdirdi. Bu baxımdan bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr investisiyaların statistik öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnvestisiyalar barəsində əsas statistik informasiya mənbələri dövlətin statistik müayinələrinin məlumatları, müəssisələrin statistik maliyyə(mühasibat) hesabatları, inzibati (misal üçün , daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatların dövlət qeydiyyatı barəsində məlumatlar)məlumatlardır.

Müəssisələr statistikasında müəssisələrin investisiya fəaliyyətini xarakterizə etmək üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Bu sistemdəki hər bir göstərici investisiyaların qoyuluşunun ayrı-ayrı tərkib hissələrinin həcmi səciiyələndirir. Bu baxımdan müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili zamanı istifadə edilən göstəricinin düzgün seçilməsi həll edilən iqtisadi vəzifəyə uyğun olmalıdır. İnvestisiyaların struktur göstəriciləri müqayisə edilən göstəricilərin nisbəti, ya da xüsusi çəkiləri(hissəsi)kimi müəyyən olunur.

Statistika investisiyaların səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi məsələlərinin həllində iqtisadi nəzəriyyənin ümumi metodoloji müddəalarına əsaslanır. Statistika investisiyaların səmərəliliyinin təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün xalis gəlir, xalis diskontlaşdırılmış gəlir, investisiyaların gəlirliyi indeksi, daxili gəlir norması, investisiyaların geri qaytarılmasının (ödənməsinin)müddəti göstəricilərindən istifadə edir.

Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala investisiyaların statistik təhlili

üzrə mövcud metodologiya, ölkənin regionlarının investisiya cəlbəediciliyini,həmçinin əsas kapitala investisiya ehtiyaclarını tam qiymətləndirməyə imkan vermir. Əsas kapitala investisiyaların kompleks statistik təhlilinin həyata keçirilməsi üçün ölkə iqtisadiyyatının investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə ala bilən yeni vasitələrin hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir

2011–2018–ci illərdə bütün mənbələr üzrə manatla investisiya qoyuluşlarının həcmi ilbəil (ölkədə baş verən devalvasiya ilə əlaqədar yalnız 2015–ci ildən başqa) artmışdır. 2011–2018–ci illərdə investisiya qoyuluşları (manatla) üzrə orta mütləq artım 1261,2 milyon manat olmuşdur. Bütün mənbələr üzrə investisiyaların 2011-ci ildə 59,8% və 40,2%, 2012-ci ildə 60% və 40%, 2013-cü ildə 61,4% və 38,6%, 2014-cü ildə 58,1% və 41,9%, 2015-ci ildə 45,2% və 54,8%, 2016-cı ildə 28,6% və 71,4%, 2017-ci ildə 35,9% və 64,1%, 2018-ci ildə 45,9% və 55,1%-ni uyğun olaraq daxili və xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Deməli, əgər bütün mənbələr üzrə investisiyaların 2011–2014-cü illərdə yarıdan çoxunu daxili investisiyalar təşkil edirdisə, 2015–2018-ci illərdə xarici investisiyalar təşkil etmişdir. Xarici investisiyaların manatla həcmi xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsində 2011–2016-cı illərdə artım müşahidə olunsada 2017–2018 –ci illərdə azalma baş vermişdir.

2009–cu ildə bütün investisiya qoyuluşlarının 73,4%-ni, 2010–cu ildə 70,4%-ni, 2011-ci ildə 75%-ni 2012–ci ildə 76,1%-ni, 2013–cü ildə 83,2%-ni, 2014–cü ildə 80,5%-ni, 2015–ci ildə 79,6%-ni, 2016-cı ildə 69,5%-ni, 2017-ci ildə 71,3%-ni, 2018-ci ildə 66,6%-ni əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar təşkil etmişdir.

Əgər 2008-ci ilədək neft-qaz sektorunun əsas kapitalına yönəldilən investisiyaların həcmi qeyri-neft-qaz sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmindən yüksək idisə, 2009 – 2018 – ci illərdə vəziyyət xeyli dəyişmiş və həcmi qeyri-neft-qaz sektoruna yönəldilən investisiyaların həcmi artmışdır.

daxili investisiyaların 2009 – cu ildə 69,4% və 30,6%, 2010-cu ildə 74,3% və 25,7%, 2011-ci ildə 71,7% və 28,3%, 2012-ci ildə 72,8% və 27,2%, 2013-cü ildə 76,2% və 23,8%, 2014-cü ildə 68,2% və 31,8%, 2015-ci ildə 55,2% və 44,8%, 2016-cı ildə 55,1% və 44,9%, 2017-ci ildə 53,2% və 46,8%, 2018-ci ildə 60,2% və 39,8% uyğun olaraq dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətli olmuşdur.

Xarici investisiyaların 2015–ci ildə 62,7%-ni, 2016–cı ildə 57,2%-ni, 2017-ci ildə 55,2%-ni 2018-ci ildə 38,4%-ni əsas kapitala yönəldilmişdir.

İnvestisiyaların həcmi artması ÜDM-un həcmi artmasına gətirib çıxarır və ya əksinə-ÜDM-un həcmi artması investisiyaların həcmi artmasına səbəb

olur. Ölkəmizdə əsas kapitala investisiyalar (x) və ÜDM (y) arasındakı əlaqəni müəyyən etmək aparılan hesablamalara əsasən a_0 parametrinin -2639,7-a, a_1 parametrinin isə 3,94 olduğunu müəyyən edilmişdir. Belə halda reqressiya tənliyi $\bar{y}_x = -2639,7 + 3,94x$ kimi olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, ölkəmizdə əsas kapitala investisiyaların həcmnin 1% artması ÜDM həcmnin orta hesabla 3,94 % artır. Tənlik üçün determinasiya əmsali 0,932 təşkil etmişdir ki, bu da ÜDM –un həcmindəki dəyişmənin 93,2 % -i əsas kapitala qoyulan investisiyalardan , 6,8 %-i digər amillərdən asılı olduğunu göstərir.

Müəssisədə investisiya fəaliyyəti çox mühüm və mürəkkəb bir prosesdir, lakin onu öz axarına buraxmaq olmaz. Belə ki, bu zaman gözlənilən faydalar əvəzinə böyük itkilər əldə edilə bilər. Deməli, bu prosesi idarə etmək lazımdır. Ən böyük səmərəli fəaliyyət, qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmaqla investisiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin bütün məsələlərinin həllini qaydasına salan sistemli yanaşmadan istifadə etməklə əldə edilə bilər. Sistemli yanaşma səmərəli və balanslı qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün daxili və xarici mühitin şərtlərin nəzərə almaqla investisiya cəlbəediciliyinin səviyyəsini yüksəltmək lazımdır. Müəssisənin investisiya cəlbəediciliyi vəsait cəlb edilməsini təmin edir, yəni investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün imkanlar yaradır. Uzunmüddətli perspektiv üçün investisiya cəlbəediciliyini qiymətləndirərkən, maliyyə mənbələrinin quruluşunun xüsusiyyətləri, müəssisənin kreditorlardan və xarici investorlardan asılılıq dərəcəsi və s. müəyyən edilməlidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunu. Bakı, 1995
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2018, ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2019
3. Hacıyev S.M., (2005) “Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi”. Dərslik. Bakı, “İqtisad Universiteti”, -366 səh.

4. İsayev S.Z.,(2011),“İnvestisaya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi”,Dərs vəsaiti, Bakı,“İqtisad Universiteti”,-188 səh.
- 5.Məmmədov A.C.,(2012),Müəssisələr statistikasını. Dərslik, Bakı, “İqtisad Universiteti” , -240 səh.
- 6.Məmmədov R.Ş.(1999),Beynəlxalq statistika” Dərs vəsaiti, Bakı, “AzDSK, - 422 səh.
- 7.Məmmədli O.Q., Məmmədov M.M., Qocayev İ.B., Xurşudov Ş.N., Cavadov N.Ə.(2011)Sosial-iqtisadi statistika, Bakı , “Kooperasiya”, -404səh.
8. Yaqubov S.M., Məmmədov A.C.,(2011), Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik, Bakı, “İqtisad Universiteti”, -394 səh.

Rus dilində

- 1.Агаева Л. К.,(2018),Инвестиционная деятельность предприятия. учеб. Самара.” Изд.Самарского университета”,76 стр.
- 2.Афоничкин А. И., Журова Л. И., Михаленко Д.Г.,(2017),Финансовый менеджмент, Часть 2. Финансовая политика предприятия 2-е изд., пер. и доп. Учеб. и прак. для академического бакалавриата, Москва. “Юрайт”,.298 стр.
- 3.Афоничкин А.И.,(2018),Финансовая политика предприятия, - <http://www.studme.org>
- 4.Гуртов В.К. ,(2002),Инвестиционные ресурсы Москва. “Приор”, 384 стр.
- 5..Гусаров В.М.,(2001)Статистика. Москва. “Юнити-дана”, 463 стр.
- 6.Гуськова Н.Д. и др.(2010).Инвестиционный менеджмент : учебник для вузов, Москва.”Кнорус”, 452 стр.
- 7.Дзизинская Д. В.,(2013),Статистика(Социально-экономическая статистика). Практикум,Иркутск:” Изд-во БГУЭП”, 237 стр.
- 8.Дмитриев А.М., Дмитриев М.Н.,(2009),Статистика инвестиционной деятельности. Учебное пособие;Н.Новгород, “ННГАСУ”,57 стр.
- 9.Елисеева И.И., Юзбашев М.М.,(2004),Общая теория статистики: Учебник. Москва. “Финансы и статистика”, 656 стр.

- 10.Иванов Ю.И.,(2002),Экономическая статистика. Москва. “Инфра-М”, 480 стр.
- 11.Ильенкова С.Д.,(2004),Микроэкономическая статистика, Москва. “Финансы и статистика”, 544 стр.
- 12.Ильенкова С.Д.,Сиротина Т.П.(2004)Экономика и статистика предприятия. Москва. “ММИЭИФП”, 154 стр.
- 13.Марголин А.Н., Быстряков А.,(2005)Экономическая оценка инвестиций. Москва. “Экмос”, 240 стр.
- 14.Макарова П.А. “Статистическая оценка инвестиций” // Вопросы статистики, №1, 2008. стр. 28-24
- 15.Рашидов О.И., Рашидова И.А., Шатохин М.В., Анализ взаимосвязи инвестиций и ВРП по областям Центрального Черноземья, Экономические науки 1(62), 2010, стр.169- 174
- 16.Тарловская В.А., Тарловская И.(2018.).Статистика инвестиций и строительства: учеб. Пос., Минск, “Амалфея: Мисанта”, 453 стр.
- 17.Теслюк Л. М., Румянцева А. В.,(2014).Оценка эффективности инвестиционного проекта, Екатеринбург, “Учебное электронное текстовое издание”, 141 стр.
- 18.Шакирова Л. А.,(2017)Оценка эффективности инвестиционных проектов производственных предприятий // Молодой ученый. №41. 2017, стр.69-71

İngilis dilində

- 1.Amiram D. Financial information globalization and foreign investment decisions. *Journal of International Accounting Research* 11(2), 2012.p. 57-81.
- 2.Bailey, W. J. and Samuels J. A., Analyzing two investments - An instructional case to introduce basic financial accounting concepts. *Issues in Accounting Education* (November): 2018. p. 47-56.
- 3.Ptterson N.K., Montanjees M., Motala J. Cardillo C.,Foreign direct investment : trends, data availability, concepts, and recording practices , Washington, D.C. : International Monetary Fund, 2004. p.43

4. Levisauskaite K. Investment Analysis and Portfolio Management, Vytautas Magnus University Kaunas, Lithuania, 2010, p.166
5. Sugra Ingilab Humbatova and Natig Gadim Hajiyeu (2019), "The Research Of Investment Factor In Economic Growth", 37 th International Scientific Conference on Economic and Social Development – "Socio Economic Problems of Sustainable Development" Baku, Azerbaijan. pp. 1321-1327
6. World Investment Report, 2018, Investment and New Industrial Policies, United Nations, New York and Geneva, Printed at United Nations, Geneva 2018, p.213

Elektron resurs

1. <http://www.stat.gov.az> 2020

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1:	Müəssisələr statistikasında ümumi kapital qoyuluşunun tərkibi.....	31
Cədvəl 2:	İnvestisiya layihələrinin səmərəlilik göstəriciləri.....	41
Cədvəl 3:	İnvestisiya layihələrinin həyata keçirildiyi dövr üzrə ilkin məlumatlar, min manat.....	47
Cədvəl 4:	I lahiyə üzrə İnvestisiya layihələrinin həyata keçirildiyi dövrdə xalis pul axınının hesablanması, min manat.....	47
Cədvəl 5:	II lahiyə üzrə İnvestisiya layihələrinin həyata keçirildiyi dövrdə xalis pul axınının hesablanması, min manat.....	48
Cədvəl 6:	Azərbaycan Respublikasında 2011 – 2018 – ci illərdə bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmi(xarici investisiyalar da daxil olmaqla).....	51
Cədvəl 7:	Azərbaycan Respublikasında 2009 – 2018 – ci illərdə daxili investisiyaların həcmi.....	53
Cədvəl 8:	Azərbaycan Respublikasında 2009 – 2018 – ci illərdə xarici investisiyaların həcmi.....	55
Cədvəl 9:	2009-2018-ci illərdə ölkədə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi və quruluşu (min manat).....	57
Cədvəl 10:	Ölkə iqtisadiyyatın sahələri üzrə 2014- 2018 – ci illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların həcmi(faktiki qiymətlərlə,min manatla).....	59
Cədvəl 11:	Ölkəmizin neft-qaz sektoru və qeyri-neft-qaz sektoru üzrə 2009-2014-cü illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların dinamikası (min manatla).....	60
Cədvəl 12:	Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət növlərinə görə 2009 – 2018 – ci illərdə əsas kapitalla yönəldilmiş daxili investisiyaların həcmi (min manatla).....	61
Cədvəl 13:	2015 -2018 –ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş xarici investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə quruluşu.....	62
Cədvəl 14:	2015 – 2018 –ci illərdə xarici ölkələr tərəfindən əsas kapitalla qoyulan xarici investisiyaların quruluşu(min manatla).....	63

Cədvəl 15:	2000-2018-ci illərdə ölkəmizdə əsas kapitalla investisiyaların (X) və ÜDM-un (Y) (milyon manat).....	65
Cədvəl 16:	Müxtəlif maliyyə sabitliyinə malik müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətləri.....	70

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1:	Real (qeyri-maliyyə) investisiyalarının tərkibi.....	13
Şəkil 2:	Maliyyə investisiyalarının tərkibi.....	15
Şəkil 3:	Mülkiyyət formalarına görə investisiyaların növləri	16
Şəkil 4:	İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üsulları.....	41
Şəkil 5:	2011–2018–ci illərdə bütün mənbələr üzrə manatla və dollarla investisiya qoyuluşlarının həcmnin dinamikası.....	53
Şəkil 6:	2011–2018–ci illərdə manatla daxili investisiya qoyuluşlarının həcmnin dinamikası.....	54
Şəkil 7:	2011–2018–ci illərdə dollarla daxili investisiya qoyuluşlarının həcmnin dinamikası.....	54
Şəkil 8:	2011–2018–ci illərdə manat və dollarla xarici investisiya qoyuluşlarının həcmnin dinamikası.....	56
Şəkil 9:	2018 – ci ildə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə quruluşu.....	58